

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Серія «Україна. Друга світова війна». 1939–1945»

**Гончаренко О.М., Куницький М.П.,
Лисенко О.Є.**

**Система органів
місцевого управління на території
райхскомісаріату «Україна»
та «військової зони».
1941–1944 рр.**

Київ 2014

УДК 35.075.5:353.8 (477)

Серія «Україна. Друга світова війна». 1939–1945»

Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2014. — 151 с.

Серію затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.

У праці розглядається комплекс питань, пов'язаних з функціонуванням окупаційного режиму на території України в роки Другої світової війни. Подано реконструкцію адміністративних структур, схарактеризовано їхню компетенцію й алгоритм діяльності.

Видання призначається для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією Другої світової війни.

Редакційна колегія: В.А. Смолій (головний редактор), Г.В. Боряк, О.П. Реєнт, О.Є. Лисенко (відповідальний редактор), В.В. Стецкевич, О.В. Потильчак, М.Р. Литвин, В.К. Баран, О.С. Рубльов.

Відповідальний секретар: *Т.В. Заболотна*

ISBN 978-966-02-5632-3 (серія)
978-966-02-5635-4

© Інститут історії України
НАН України, 2014

З М І С Т

ВСТУП	4
Розділ 1. Плани нацистського керівництва у сфері налагодження управління майбутніми окупованими теренами України	9
Розділ 2. Управлінська система РКУ	17
2.1. Функціонування німецьких органів влади	17
2.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності органів влади РКУ ...	31
2.3. Органи місцевого управління РКУ	35
2.4. Судова система РКУ	56
2.5. Поліційні формування РКУ	74
Розділ 3. Порядок управління в зоні військової адміністрації	89
ВИСНОВКИ	132

ВСТУП

Події, пов'язані з Другою світовою війною та періодом гітлерівської окупації України, стали тим часом, коли вирішувалася доля нашого народу. Опинившись у центрі світового глобального конфлікту, українське суспільство впродовж більш як двох років залишалось об'єктом нещадної колоніальної експлуатації з боку Третього Райху, котра передбачала ліквідацію будь-яких ознак державності, руйнування усталених форм соціального життя, винищення окремих етнічних та соціальних категорій населення, хижацьке використання ресурсів окупованої країни для ведення війни та підготовку «життєвого простору» для німецького народу.

Окупація країни позбавила український народ права на творення власних державницьких структур. Натомість на місці колишньої УРСР постали чотири окупаційні зони: райхскомісаріат «Україна» (далі — РКУ), дистрикт «Галичина» як складова частина Генерал-губернаторства, зона відповідальності військової адміністрації та губернаторство «Трансністрія», що перебувало в управлінні Румунії. Найбільшою окупаційною адміністративно-територіальною одиницею став РКУ, яким управляла німецька цивільна адміністрація. Саме на його теренах окупаційний режим набув своїх найбрутальніших форм.

Модель облаштування захоплених Третім Райхом земель обумовлювалася геостратегічними амбіціями нацистської верхівки загалом та її прагматичними планами щодо України, зокрема. Незважаючи на певні протиріччя в поглядах на «українське питання», які існували серед керівництва Райху, доля українських земель та місцевого населення була визначена чітко: їх чекали німецька колонізація, фізична ліквідація визначених нацистами расових і політичних ворогів та деінтелектуалізація. У поєднанні з іншими засобами вони мали перетворити Україну на невичерпний резервуар сировини, енергоресурсів, продуктів харчування та робочої сили.

Саме виконанню цих завдань підпорядковувалися механізми й технології окупаційної політики. Система управління захопленими територіями характеризувалася наявністю значної кількості

окупаційних владних структур із різною (часто дублюючою) компетенцією. Після переходу влади до цивільної адміністрації управлінські функції на місцях виконували допоміжні органи, до роботи в яких залучалося автохтонне населення.

Розмежування повноважень, встановлення субординації, узгодження дій між різними інституціями потребувало створення відповідної нормативно-правової бази, яка до того ж, залежно від ситуації, постійно корегувалася й доповнювалася політичними вказівками, директивами й інструкціями з Берліна. Уся ця сукупність регулятивних імпульсів донині вивчена недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль.

Отже, проблема функціонування гітлерівського окупаційного режиму в Україні є дійсно актуальною й потребує проведення відповідного наукового дослідження на предмет виявлення особливостей формотворення німецької управлінської системи, її нормативно-правового забезпечення, впливу нової адміністрації на всі сфери функціонування підокупаційного соціуму.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій із проблем гітлерівського окупаційного режиму на теренах РКУ, недостатньо вивченим залишається комплекс проблем, пов'язаних із функціонуванням німецьких та місцевих владних інституцій, поліцейних органів, особливостями стосунків між владою та місцевим соціумом. Потребують уточнення форми й методи, етапи й терміни функціонування окупаційних владних інституцій, їхня організаційна будова, службові стосунки в ієрархії органів німецької адміністрації та місцевих допоміжних управлінських структур.

Метою цього дослідження є з'ясування сутності та особливостей гітлерівського «нового порядку», встановленого на теренах РКУ та військової зони окупації.

Не вдаючись до розлогого історіографічного екскурсу, все ж слід окреслити основні віхи й тенденції студіювання вказаного кола питань.

Мета «походу на Схід», підходи Берліна до організації життя на захоплених територіях, методи, якими здійснювалося утвердження «нового порядку», геноцид місцевого населення, масове використання примусової праці стали не тільки предметом науко-

вого опрацювання в СРСР, а й зручною ідеологічною мішенню в протистоянні з різними «ворогами» радянської влади. Крім того, на агресорів та окупантів списувалися практично всі збитки від війни, в тому числі й ті, що були заподіяні радянською стороною в ході реалізації тактики «випаленої землі».

Саме такий концептуальний ключ був запропонований ще в роки війни у невеликих брошурах, виконаних істориками за дорученням партійних і ідеологічних органів. Їх авторами виступили евакуйовані вглиб країни українські науковці, публіцисти, письменники О. Глухий, Л. Новиченко, П. Сліачук, З. Шульга, К. Дубина.

Лише в середині 50-х років з'явилася перша узагальнююча праця, присвячена подіям воєнної доби в Україні. Її автор, М. Супруненко, зробив спробу подати дещо відмінну від сталінської версії концепцію війни, хоча в сюжетах про окупацію чогось принципово нового сказано не було. Основні вектори критики нацистського «нового порядку» не змінилися і в наступні десятиліття, лише набувши переконливішої аргументації завдяки введенню до наукового обігу нових джерельних масивів, у тому числі й німецьких та румунських. У тритомнику Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (К., 1967–1969), 7-у томі видання «Історія Української РСР (К., 1977) — «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» узагальнений образ окупаційного режиму набув завершених форм. Але навіть у цих фундаментальних працях відсутня предметна характеристика місцевого (нижчого) рівня управлінської системи, створеної займанцями, а всіх, хто був у ній задіяний, відносили до «зрадників Батьківщини», «ворогів» та «пособників».

Деяке (але дуже тенденційне) уявлення про органи місцевого управління давали документи, вміщені в збірниках документів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» (К., 1963), і тритомнику «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 (К., 1980). Однак вони підібрані таким чином, щоб дискредитувати діяльність міських управ, старост, допоміжної поліції та інших управлінських інституцій.

Новий рівень осмислення цього комплексу проблем пов'язаний з руйнуванням однопартійної монополії на істину, цензури, розширенням доступу до раніше закритих джерел. Першим

зробив спробу системного перегляду радянського «міфу війни» М. Коваль, а згодом стали з'являтися дисертаційні проекти (В. Удовик, В. Нестеренко, Т. Заболотна, В. Лавришук, О. Романько, А. Боляновський, О. Завальнюк, Ю. Олійник, І. Тарнавський, О. Новосолов, А. Скоробагатов та інші), у яких подано регіональний зріз окупаційної політики німецьких та румунських властей, з'ясовано принципи, що лягли в її основу, простежено специфіку функціонування органів місцевої адміністрації у різних зонах окупації — райхскомісаріаті «Україна», дистрикті «Галичина», зоні військової адміністрації, губернаторстві «Трансїстрія».

У працях І. Ветрова, О. Потильчака, О. Перехреста розкриваються механізми економічної експансії та пограбування, які здійснювалися агресорами на захоплених українських землях.

В. Шайкан уперше у вітчизняній історіографії розглянула феномен колаборації не під кутом ідеологізованих оцінок, а як складне, суперечливе й неоднозначне суспільно-політичне, соціально-економічне, військове явище. Співпраця частини населення з окупантами у працях дослідниці трактується як вимушена стратегія виживання, а у випадку з українськими націоналістами — як вияв прагнення розбудувати мережу самоврядних структур, що мали б засвідчити перед німцями спроможність українців до державотворчої роботи й закласти підвалини суверенної української держави.

Методологічно важливим моментом цього сегменту дискурсу є принципова заввага, що стосується понятійного апарату. За інерцією радянських часів деякі автори продовжують вживати термін «самоврядування» щодо місцевих допоміжних управлінських інституцій, створених на зайнятих гітлерівцями та їхніми союзниками територіях. Насправді, самоврядний статус мала тільки та їх частина, яка була створена на початку окупації з ініціативи членів похідних груп ОУН та місцевою громадськістю. Після того, як німецькі та румунської власті встановити над ними повний контроль та підпорядкували їх виконання завдань окупаційної політики, вони втратили такий статус.

Історико-правові аспекти функціонування окупаційної адміністрації перебувають у центрі дослідницького інтересу П. Реко-

това та О. Гончаренка. Ці міждисциплінарні дослідження вивели опрацювання вказаної проблематики на якісно інший рівень, що створює передумови для комплексної наукової реконструкції адміністративного апарату й алгоритму його роботи на окупованих українських землях.

Окремих аспектів цієї теми в різний спосіб торкалися члени авторських колективів 6-томної «Політичної історії України» (В. Кучер), узагальнюючих видань «Економічної історії України» М. Дубик, «Історії державної служби» (О. Лисенко), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (О. Гончаренко, Т. Першина).

Деякі сюжети, пов'язані з діяльністю місцевих органів управління під займанцями вміщено в монографіях В. Косика «Україна і Німеччина в Другій світовій війні», Н. Мюллера «Вермахт і окупація», Г. Куромії «Свобода і терор в Донбасі», В. Лауер «Творення нацистської імперії та Голокост в Україні», І. Каменецького «Гітлерівська окупація України (1941–1944 рр.) Дослідження тоталітарного імперіалізму», Р. Льницького «Німеччина та Україна. 1939–1945», А. Петренку «Бессарабія в роки Другої світової війни 1940–1944» та інших працях.

Однією з позитивних ознак сучасного процесу історієписання слід вважати підготовку збірників документів, у яких віддзеркалюються різноманітні аспекти реалій «нового порядку» в різних регіонах України. Найпомітнішими серед них є «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944. Документи і матеріали», «Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали», «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб», «Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы», «Київ очима ворога. Дослідження, документи, судження».

Однак і дотепер у вітчизняній і зарубіжній історіографії відсутнє спеціальне дослідження, центральним об'єктом якого виступали б місцеві органи управління на окупованій території України в 1941–1944 рр., що й спонукало авторів до виконання цього проекту.

Розділ 1.

ПЛАНИ НАЦИСТСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА У СФЕРІ НАЛАГОДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ МАЙБУТНІМИ ОКУПОВАНИМИ ТЕРЕКАМИ УКРАЇНИ

Друга світова війна стала періодом, упродовж якого в Україні кількаразово змінювалась влада, а отже, й органи управління. Кожен режим запроваджував свою управлінську систему. Характер влади, її структурна конституція, технологія функціонування визначалися політичною стратегією кожного учасника збройного протистояння, а також здатністю провести власні плани в життя.

Оскільки Німеччина окупувала практично всю Україну, для розуміння глибинних мотивів лінії Берліна в освоєнні нового «життєвого простору» важливо проаналізувати позицію вождів Третього Райху та основоположні документи політики на Сході, які вони ухвалили. Детальний виклад планів Берліна, пов'язаних із «походом на Схід», було здійснено в генеральному плані «Ост»¹. Розширене трактування окремих його положень знаходимо у виступах і заявах керівників Німеччини. Примітною їхньою ознакою є відмінності в деталях і повна суголосність у засадничих питаннях. Для А. Гітлера було притаманне озвучування його власних поглядів в оточенні вузького кола наближених, які потім набували директивного характеру. Під час однієї з таких бесід фюрер наголосив: «Наш провідний принцип повинен полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисними для нас в економічному відношенні»².

Навіть напередодні нападу на СРСР керівники Німеччини досить приблизно й по-різному уявляли, яким чином буде організований контроль над майбутніми завойованими територіями. У липні 1940 р., вирішивши розпочати війну проти Радянського Союзу, Гітлер так окреслив геополітичну карту в східноєвропейському регіоні: «Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія». 31 липня 1940 р. датовані уточ-

нення фюрера: «Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими»³.

У процесі обговорення плану «Барбаросса» А. Гітлер 18 грудня 1940 р. висловив таку думку: «Всю територію Росії слід поділити на низку держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди». Фюрер вів мову про «соціалістичні» держави, залежні від Німеччини. Для цього на їхній території необхідно було знищити єврейсько-більшовицьку інтелігенцію, відмовитися від використання старої буржуазно-аристократичної інтелігенції з емігрантів, уникнути небезпеки трансформації більшовицького режиму в націоналістичний. Нацистський лідер вважав, що військовим не до снаги впоратися з цими завданнями. Тому до проекту директиви внесли зміни: передбачалося призначити для захоплених областей імперських комісарів, політичне завдання яких полягало у швидкому формуванні нових квазідержавних утворень, причому оперативний тил сухопутних військ обмежувався⁴.

Директиви ОКВ (Верховного головнокомандування Вермахту) про цивільну адміністрацію майбутніх окупованих територій СРСР від 13 березня 1941 р. конкретизували ці загальні міркування. Так, в «Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант “Барбаросса”))» наголошувалося, що СРСР має бути ліквідований, а його територія — розчленована на кілька великих регіонів на чолі з райхскомісарами. У директиві ОКВ про цивільну адміністрацію вказувалося, що окуповані землі «повинні бути перетворені на держави з власними урядами», однак ішлося зовсім не про суверенні чи союзні Третьому Райху державні утворення, а держави на правах райхскомісаріатів. «Коли зона бойових дій військ просунеться достатньо вглиб, — зазначалося в документі, — вона повинна бути обмежена ззаду. Кожен новий окупований район, що перебуває поза зоною бойових дій, отримує політичну адміністрацію. Поділ буде відтак здійснений за національним принципом та згідно з демаркаційними лініями груп армій, у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) та Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках райхскомісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера».

Принципово важливим для розуміння змісту функцій та специфіки управлінського апарату на землях, які передбачалося захопити, є п. 3 директиви, що окреслювала перед головнокомандувачем Вермахту такі завдання: «б) експлуатація країни та охорона її економічних ресурсів для потреб німецької економіки; в) експлуатація країни для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКГ; г) військова охорона цієї території»⁵.

У незавізованій пам'ятці-меморандумі № 1 від 2 квітня 1941 р. викладено цілі війни, яка за словами авторів, «призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу» й завершиться його розпадом. У якості головної мети визначалось отримання необхідних для німецької економіки сировини, матеріалів, енергоносіїв, а також сільськогосподарської продукції. Передбачалося поділити СРСР на сім «національних або географічних утворень»: Велику Росію, Білорусь, країни Балтії, Україну й Крим, район Дону, район Кавказу, Середню Азію.

Політична мета полягала, за словами А. Розенберга, у тривалому ослабленні Росії через «тимчасову окупацію території» й особливо через «повне знищення єврейсько-більшовицької влади», «знищення існуючого і створення нового адміністративного апарату», через «широку економічну експлуатацію» й «передачу важливих російських районів для нових адміністративних утворень, зокрема для Білорусії, України і Донського району». В Україні визнавалося право на організацію «власного національного життя аж до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький життєвий простір на Сході»⁶.

Автори документа пропонували створити спеціальний орган для координації дій на території СРСР. Його завдання полягало в тому, щоб спільно з іншими державними службами імперії виробляти директивні політичні розпорядження окремим адміністративним одиницям з урахуванням конкретної ситуації і стратегічної мети, забезпечувати важливі військові поставки з усіх окупованих областей на користь імперії, а також вирішення принципово важливих для всіх зайнятих територій економічних питань (видобуток нафти, вугілля, руд, виробництво сільськогос-

подарської продукції тощо). Врахувавши ці рекомендації, Гітлер 20 квітня 1941 р. підписав наказ про призначення А. Розенберга «уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов'язаними зі східноєвропейськими областями». Уже в цьому статусі той підготував «Загальні інструкції для всіх райхскомісарів окупованих східних територій» від 8 травня 1941 р. У документі деталізувалися погляди на майбутнє окремих регіонів Радянського Союзу та України. Зокрема зазначалося, що «перед імперським комісаріатом "Остланд", який включає Білорусію, буде стояти завдання підготуватися шляхом поступового перетворення його в германізований протекторат до тіснішого зв'язку з Німеччиною, а Кавказ з розташованими поряд північними територіями стане федеративною державою з німецьким повноважним представником»⁷. Ця теза ілюструє другий принцип запропонованого А. Розенбергом курсу — диференційований підхід та окрема лінія щодо кожного регіону СРСР.

А. Розенберг найтонше серед інших керівників Третього Райху відчував усі нюанси ситуації й проблеми, з якими німці зіткнулися на Сході. Далеко йдучи в деклараціях та обіцянках, він однак ніколи не вказував конкретні дати тих чи інших політичних акцій, що мали доленосне значення. 20 червня 1941 р. у промові перед вузьким колом нацистських лідерів з приводу «українського питання» він пояснював: «Російське панування всюди царює сьогодні в Україні. Звідси постає перед Німеччиною завдання — забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмова вимога. В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, — про це говорити сьогодні немає сенсу»⁸. Промовець пропонував підіграти українським національним домаганням, керуючись суто прагматичними мотивами: він чудово розумів, що німці не зможуть обсадити всі державні служби й інституції власними кадрами, тому без місцевих фахівців та професійної бюрократії їм не обійтися. «Є різниця, — отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів осіб, які будуть з нами добровільно співпрацювати, чи будемо змушені ставити за кожним селянином солдата»⁹.

Детально плануючи свої дії в майбутній війні, правляча верхівка виробила інструкції стосовно різних категорій населення

Радянського Союзу. Так, у рапорті про політичних та військових діячів, які потраплятимуть у полон, наголошувалося, що представників влади й політичних керівників (комісарів) необхідно знищити¹⁰. Зважаючи на те, що терміни «представники влади» «чи приналежні до державного апарату» могли трактуватися дуже широко, фактично йшлося про радянську, партійну, профспілкову бюрократію, яка за певних умов могла бути ліквідована фізично на всіх рівнях. Можна припустити, що тоді в Берліні погано уявляли можливі наслідки такої суцільної «чистки» державних служб, адже, як виявилось пізніше, замінити їх суто німецькими управлінцями було неможливо.

Слід мати на увазі, що й надалі розбіжності в поглядах на технології освоєння «життєвого простору» та ролі в цьому процесі місцевого населення залишалися у нацистських лідерів досить суттєвими. Оскільки у «зваженого» курсу А. Розенберга були такі опоненти, як Е. Кох, Г. Гімmlер і, зрештою, сам А. Гітлер, це й вирішувало справу на користь жорсткої лінії.

16 липня 1941 р. у ставці фюрера відбулося засідання, відкриваючи яке, він виклав своє бачення ситуації. Райхсканцлер вважав головним завданням «цей величезний пиріг зручно розкласти для того, щоб могли: по-перше, ним оволодіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати». Райхсляйтер А. Розенберг обстоював думку про диференційоване ставлення до корінних мешканців кожного райхскомісаріату. «В Україні, — наголошував він, — нам треба буде дозволити певне культурне піклування, ми повинні б підняти історичну свідомість українців, відкрити у Києві університет і т.п.». Виступивши проти таких кроків, райхсмаршал Г. Герінг висловив переконання, що Берлін має думати спочатку про те, «щоб забезпечити німців продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше». Отже, ставилася під сумнів спроможність українців виконувати технічні, культурні й управлінські функції в якості державних службовців навіть нижчих рангів¹¹.

Останнім пунктом із тих, що обговорювалися на засіданні, стало питання про призначення райхскомісара України. А. Гітлер зупинив свій вибір на Е. Коху, який вважався справжнім «цербером» фюрера. Пояснив він це тим, що «найважливіша територія у найближчі три роки — це, без сумніву, Україна»¹².

24 вересня 1941 р. у присутності райхспротектора фон Нойрата, держсекретарів Франка і Бакке, даючи характеристику народів, які населяли Радянський Союз, фюрер сказав, що «українці також ліниві, погано організовані, по-азійськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов'язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку. Сталін — один із найбільш великих сучасників, оскільки йому все ж вдалося, щоправда, тільки завдяки найсуворішому примусу, викувати державу з цього сімейства кролів»¹⁵.

Таким чином, плануючи велику загарбницьку війну, нацистська верхівка Німеччини вбачала в Україні в першу чергу невичерпне джерело сировини і трудових ресурсів, а також майбутнього «життєвого простору». Генеральна лінія полягала в тому, що всі владні повноваження в цих землях належатимуть німцям, а механізми й технології управління ними базуватимуться на німецьких зразках. Представники автохтонного населення через низьку оцінку їх культурно-освітнього рівня, здатності до самоорганізації, виконавської дисципліни могли розраховувати на залучення до найнижчого рівня державного апарату.

Ставлення нацистів до населення, яке опинилося на окупованих територіях, та принципові підходи до порядку майбутньої управлінської системи характеризують різноманітні інструкції, настанови, одну з яких представляє документ під назвою «Дванадцять заповідей для поведінки на Сході і поводження з росіянами», який призначався для чиновників Райхсміністерства східних окупованих територій. Не вдаючись у детальне цитування відповідного тексту, виокремимо основні положення, запропоновані автором документа.

Перша та друга «заповіді» найповнішою мірою засвідчують сутність окупаційного режиму. «Для Вас, як співробітників, направлених на Схід, діє принцип, відповідно до якого необхідно працювати виключно на результат. Тому, я зобов'язую Вас відповідально і безжалісно, не рахуючись ні з чим вимагати виконання». «Не потрібно боятися ухвалювати рішення. Хто нічого не робить, той не робить помилок. Кілька допущених помилок не є важливими, оскільки потрібно діяти. Той із Вас, хто боїться відповідальності, є непридатним», — зазначалося в інструкції.

Наступні пункти інструкції конкретизували ці висловлювання у вигляді гасел: «Максимальна готовність», «Краще невірне рішення, аніж його відсутність», «Здатність видавати директиви і документи належить центральному керівництву, але не дивлячись на це, потрібно діяти і зберігати власну ініціативу», «Підлеглим віддавати зрозумілі і чіткі інструкції у вигляді наказів», «Ніяких пояснень і обґрунтувань — вимагати щоб росіяни бачили в наших людях керівників», «Німецькі установи та організації механічно не копіюються», «У разі, якщо підлеглі здійснюють помилки, щодо них ніяких обмежень не застосовувати, а завжди рухатися до мети».

Один із пунктів інструкції стосувався вимог до кадрів, яких направляли працювати на Сході. Ці працівники повинні були усвідомити, що вони є представниками Великої Німеччини і націонал-соціалістичного руху. Тому всі заходи, які проводилися з причин державної необхідності, вимагалося здійснювати твердо, безжалісно і з гідністю. Особи, які не могли виконувати ці вимоги, підлягали звільненню з посад. При цьому вони втрачали можливість зайняти керівні посади в Райху. Їх закликали бути невідкупними й коректними, принциповими, але не догматичними ідеалістами, а до підкорених ставитись суворо, але справедливо та бути їм за приклад.

У інструкції містяться історичні відомості про особливості колишнього державно-політичного устрою завойованих народів, зокрема, легенда про пришестя варягів. «Наша країна велика і красива, але панує у ній відсутність порядку. Прийшов і пануй над нами. Таким був девіз росіян на початку їх державності при запрошенні варягів», — стверджувалось у «заповідях». «Із багатівікового досвіду росіяни завжди розглядали німців у якості вищої істоти», — зазначалося в інструкції, а тому необхідно піклуватися про збереження цього авторитету.

Особливості «співпраці» з окупованим народом пояснювала ще одна «заповідь»: «Не розмовляти, а діяти. Росіян ніколи не умовляти або через розмову переконувати», «Росіяни завжди намагаються бути лише масою, якою управляють. Таким чином буде також і німецьке вторгнення на них діяти. Адже знову збуваються їх бажання: Прийди і керуй нами», «Не ставати усім

м'якими і сентиментальними!», «Коли Ви будете росіянину плакатись, він буде щасливим, а в такому випадку світ може поставитися до Вас з відразою», «Співчуття до росіян є фальшивим, адже цей народ століття переносить нужду та голод. Не пробувати німецький життєвий стандарт перекладати та відповідно до нього змінювати російський спосіб життя». Працівникам окупаційних органів влади наказувалось «не влаштовувати пиятик з росіянами» та остерігатися спілкування з місцевою інтелігенцією¹⁴.

Отже, основними принципами, якими керувалися представники окупаційної адміністрації, стали: безапеляційність, суворість та безжальність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу винятково для потреб Райху, досягнення поставлених завдань будь-якими засобами, високий рівень самостійних дій, виправдання можливих помилок нагальною потребою й необхідністю діяти.

Зазначені принципи всупереч думкам їх ініціаторів із самого початку діяльності окупаційної адміністрації вносили деструктивні імпульси в роботу органів управління, оскільки вони децентралізували саму адміністративну систему, а заклик «не боятись» відповідальності за помилки та самостійні дії вносив елементи дезорганізації та «власного» бачення реалізації існуючих проблем. Закладання вищезазначених принципів в основу функціонування організаційної структури управлінської системи Райху на захоплених «східних» територіях стало причиною не лише неефективної роботи місцевої адміністрації, а й відіграло важливу роль у формуванні системної кризи окупаційного режиму в Україні.

Розділ 2.

УПРАВЛІНСЬКА СИСТЕМА РКУ

2.1. Функціонування німецьких органів влади

17 липня 1941 р. А. Гітлер, начальник штабу Верховного головнокомандування Кейтель, райхсміністр і начальник райхс-канцелярії д-р Ламмерс підписали наказ про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління цими областями переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади. Області, на які поширюється це положення, і час передачі управління областю цивільним органам визначаються в кожному окремому випадку моїм особливим наказом». Усі регіони, що не входили до компетенції адміністрації Генерального губернаторства або адміністрації прикордонних із Німеччиною областей, підлягали райхсміністру у справах окупованих східних областей.

Територія, що перебувала у віданні міністра у справах окупованих східних областей, поділялася на райхскомісаріати, ті, у свою чергу, — на генеральні округи, що склалися з округів (областей). Очолювалися ці адміністративні одиниці відповідно райхскомісарами, генерал-комісарами та гебітскомісарами, причому на перші дві посади призначав особисто фюрер, а керівників головних управлінь райхскомісаріату, а також гебітскомісарів — райхсміністр у справах окупованих східних областей.

Райхсміністр одержував право видавати закони для зайнятих територій, а також делегувати ці повноваження підпорядкованим йому райхскомісарам. Усі органи цивільного управління перебували у віданні райхскомісарів. Забезпечення роботи підприємств, транспорту й пошти в період воєнних дій покладалося на відповідні державні органи, що отримували вказівки від начальника штабу Верховного головнокомандування збройних сил¹⁵.

Апарат райхсміністерства у справах окупованих східних областей адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України й Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г. Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад директив, орієнтованих на оптимізацію управління зайнятими землями. У березні 1944 р. його реорганізували в Головний політичний штаб. На адміністративне — (керівник — Л. Рунге) покладалась відповідальність за організацію управління всіма сферами життя. Економічне управління (очільник — Г. Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф. Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалися на управління преси та пропаганди, культури та інші¹⁶.

Указ Гітлера про створення райхскомісаріату «Україна» з'явився 20 серпня 1941 р. Спочатку територія РКУ, передана цивільній німецькій адміністрації 28–29 серпня, була незначною. Надалі, з окупацією всієї території України, її межі розширилися. Якщо в серпні 1941 р. РКУ охоплював 71 тис. км², то в жовтні — 176 тис. км², 16 листопада — 235 тис. км². На початок 1943 р. його площа становила 339 тис. км², тут мешкало 16,9 млн. осіб¹⁷.

У серпні 1941 р. були підготовлені загальні директиви Райхсміністерства східних областей про адміністративний поділ окупованих областей України, якими визначалися кордони РКУ. Автори документа передбачали створення 7 генеральних округ: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Чернігів». Однак на ділі генеральна округа «Чернігів» так і не була створена, а «Таврія» функціонувала лише частково¹⁸.

Генеральні округи («Generalbezirk») поділялися на 114 округів («Kreisgebiet», «Gebitskomissariat»), що, у свою чергу, склалися

з 434 районів за довоєнним радянським територіально-адміністративним поділом. Кожен із них мав площу 250–400 тис. га й налічував 150–250 тис. населення. Крім того, виокремлювалися 5 округ міського типу, якими управляли штадткомісаріати на чолі з генерал-комісарами, — Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське. Меншими містами керували штадткомісари, а невеликими (всього їх налічувалося 25) — ортскомісари¹⁹.

Центральний апарат РКУ мав таку структуру. Райхскомісару безпосередньо підлягали його заступник, референт, ад'ютант, начальник інформаційної служби, приват-канцелярія. При апараті перебували постійно відряджені вищий начальник СС та поліції, зв'язків, офіцер військового командування, уповноважені з закордонних справ, пошти та залізниць, моторизована рота. Уконституювання центрального адміністративного апарату РКУ відзеркалювало структуру міністерства окупованих східних областей і базувалося на 4 головних управліннях — центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель (на нього покладалося керівництво всіма адміністративними структурами). Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом — фон дер Грьобен, організаційним — фон Ведельштадт, житловим та фінансовим — Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики (Бальтц), праці та соціальної політики (Шрайберг), адміністрування (Віттке), охорони здоров'я, ветеринарії (Шварц) фінансів (Гоель), науки й культури (Бальтц), соціального захисту й допомоги (Брандт).

У складі господарського управління функціонували відділи промисловості (Йонас), харчування й сільського господарства (Корнер), лісозаготівель і полювання (Вахгольц), ціноутворення (Шутц), банків та грошей (Радевальд), обігових коштів та валютної політики (Грюнберг), установ і права (Вальтер).

На чолі управління техніки й шляхів сполучення стояв президент дирекції імперських залізниць Бауман, під керівництвом якого працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення²⁰.

Надалі структура апарату РКУ зазнавала трансформацій, а також персональних змін. Так, центральне управління розширилося до 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. Політичне управління мало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. На політуправління покладалась реалізація нацистських ідейно-політичних засад і директив з управління зайнятими територіями.

Організаційну структуру гебітскомісаріатів та службові повноваження їх відділів, чисельність працівників можна простежити на прикладі «Плану роботи відділів гебітскомісаріату у Кіровограді» від 8 жовтня 1942 р. Гебітскомісаріат складався з відділів: загального, політичного, адміністративного, фінансового, господарського (промислового), технічного, продовольства та сільського господарства, праці та соціального забезпечення. До структури гебітскомісаріату входили також реєстратура та телефонна служба.

На загальний відділ покладалась реалізація наступних питань: службовий нагляд, внутрішній розпорядок, особовий склад, утримання службовців, відпустки, домашній побут, вхідна та вихідна кореспонденція, таємні документи, нагляд за службовими перевезеннями, прийом та відправлення відвідувачів. Очолював відділ старший міський інспектор, у підпорядкуванні якого перебували службовий водій та троє перекладачів.

У віданні політичного відділу перебували питання: політика, раса, культура, музеї, бібліотеки, телефонний зв'язок, церква, народні й вищі школи, правосуддя, соціальне забезпечення, збирання, книгосховища. Цей відділ очолював особисто гебітскомісар.

Досить серйозні повноваження перебували в компетенції адміністративного відділу: поліція, нагляд за допоміжною адміністрацією, німецьке бюро записів актів громадянського стану, державний контроль над цінами, організація реєстрації і прописки населення, соціальне страхування, паспортизація, перевірка доку-

ментів, полювання та рибний промисел, транспортні засоби, посвідчення на право водіння транспортними засобами, забезпечення квартирами. Відділом керував урядовий інспектор, у підпорядкуванні якого перебували перекладач та міський інспектор.

Фінансовий відділ опікувався такими питаннями: банки, рахунки, бюджет та податки, грошова система, розрахункові засоби в іноземній валюті, засоби на утримання сім'ї, нагляд за районними банками, ощадні каси, ревізія господарської діяльності підприємств, заготовки, речовий склад, місця розквартирування. Відділ очолював керівний службовець, якому підлягали урядовий інспектор, двоє службовців, перекладач та службовий водій.

Господарський відділ займався використанням сировини, управлінням виробництвом, наглядом за функціонуванням підприємств та організацій, професійних шкіл, ціноутворенням, ремісничим виробництвом, торгівлею, обліком та розподілом виробленої продукції, транспортом. У ньому працювали міський секретар, технік та спеціаліст із торгівлі.

До компетенції технічного відділу належали питання водопостачання, робота електростанцій, проведення висотних і підземних робіт. У його складі перебували два інженери та троє техніків.

До структури відділу продовольства та сільського господарства входили підвідділи виробництва та заготівель. Відділ очолював окружний сільськогосподарський керівник. До компетенції підвідділу виробництва належало сільськогосподарське виробництво, виробництво молока й рослинництво, нагляд за посівом рослин і посівним матеріалом, тваринництво й утримання тварин, сільськогосподарська техніка. Цим підвідділом управляв один службовець.

Підвідділ заготівель очолював зондерфюрер. Компетенція цього структурного підрозділу охоплювала: загальні питання заготівель і постачання, товарний обіг і забезпечення сільськогосподарського населення предметами першої необхідності, зернові культури, насіння олійних культур і виробництво фуражу (включаючи круп'яні, борошняні та макаронні вироби, продукти прядиння), тваринницьке господарство, молочну й жиропереробну

промисловість, цукрову промисловість, картопляне, плодове та овочеве господарства, напої й лікарські засоби, забезпечення функціонування підприємств.

Відділ праці та соціального управління (з «біржею праці») очолював старший державний службовець. До його складу входили двоє державних службовців середнього рангу та двоє службовців. У компетенції відділу перебували використання робочої сили, управління чужим (безгосподарним) майном, оплата праці.

Усі службовці гебітскомісаріату зобов'язувалися дотримуватися дисципліни праці, зокрема, постійно перебувати на робочому місці, а в разі відсутності відразу повідомляти керівника бюро. Кожен відвідувач повідомляв про мету свого приходу в спеціальній заяві й лише після цього допускався до виконавця. Приймався тільки один відвідувач. Лише для райхсдойче встановлювались інші правила.

Спілкування з місцевим населенням відбувалося лише в першій половині дня. В інструкції зазначалося, що під час спілкування необхідно виходити з принципу «німецької величі».

Уся службова пошта проходила через керівника бюро, який, відкривши її, направляв особисто гебітскомісару. Після перегляду гебітскомісаром пошта надходила до керівника бюро, який, у свою чергу, розподіляв її по відділах. Безпосередні виконавці зобов'язувались втілювати в життя вказівки швидко, точно і в зазначені терміни.

Особлива увага зверталась на зовнішній вигляд працівників гебітскомісаріату. Кожен випадок незадовільного зовнішнього вигляду вважався службовим порушенням, а тому підлягав обов'язковому покаранню.

Про всі службові поїздки працівники гебітскомісаріату повідомляли керівника бюро. Службові автомобілі були надані лише окремим відділам гебітскомісаріату. Українським допоміжним персоналом, який забезпечував транспортну справу та службові перевезення, керував водій, який в обов'язковому порядку був імперським німцем. Він зобов'язувався підтримувати автомобілі в стані постійної готовності до виїзду. За кожним автомобілем закріплювався один і той же водій. На кожен рейс вводився шляховий лист, який видавався керівником бюро, а в разі його

відсутності — керівником відділу. Приватні поїздки суворо заборонялися й могли вчинятись винятково за дозволом гебітс-комісара²¹.

Як генеральним комісарам, так і гебітскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювались на підконтрольну їм територію. Гебітскомісари здійснювали управління відповідними територіями від імені фюрера. Вони отримували вказівки безпосередньо від генерального комісара. Так, відповідно до загального розпорядження № 1 по генеральному комісаріату «Волинь і Поділля» від 6 вересня 1941 р. гебітскомісарам було наказано: 1. Здійснювати співпрацю з обласними сільськогосподарськими керівниками та використати їх досвід роботи. 2. Залишити на робочих місцях тих районних керівників, які доведуть свою готовність до співпраці. Перевірити їх професійні здібності. 3. Привести в порядок станції зміни коней з тим, щоб гебітскомісар міг здійснювати об'їзди навколишніх сіл. Підтримувати зв'язок з ортскомендатурою, яка перебуває у відповідній області. 4. Українська міліція, організована генеральним комісаріатом, є основою для допоміжної поліції. озброєння видавати лише обмеженому колу осіб. Міліцію достатньо озброїти палицями. 5. Для перебування під час службових поїздок вищих посадових осіб влаштувати відповідні приміщення для ночівель із «дегустаційним баром». 6. Передачу службової пошти здійснювати через німецькі залізничні служби та відповідними військовими службами при ортскомендатурах. 7. Робочий час при всіх службових інстанціях розпочинати з 8 годин ранку. 8. «Авторитетна посада гебітскомісара і його працівників вимагає відповідного забезпечення будинками та домашніми працівницями». 9. Ретельно зберігати усі директиви та розпорядження²².

Гебітскомісари здійснювали прийом місцевих мешканців, які могли звернутися до них із приводу розв'язання певних проблем. Для цього гебітскомісари виїздили до міст, що входили до округу. Встановлювались чітко зафіксовані години прийому. Як правило, гебітскомісар працював у певному районі цілий робочий день. Офіційним місцем прийому ставало приміщення, у якому розміщувалась німецька установа, наприклад, військова комендатура²³.

Гebітскомісари здійснювали військово-поліцейські заходи. Так, в одному з наказів Олешківського гebітскомісара особи, які руйнували порожні будинки, оголошувались грабіжниками й підлягали поліцейському суду та смертній карі. За порушення комендантської години встановлювалося покарання — 1 рік примусових робіт²⁴. Аналогічні санкції призначалися за приховування зброї. При цьому покаранню підлягали й особи, які знали про те, «що хто-небудь має зброю або амуніцію, або тримає їх захованими і зловмисно про це не повідомляє»²⁵.

Гebітскомісари також наділялись повноваженнями у сфері кримінальних покарань. Так, у разі правопорушення, яке підлягало юрисдикції райхскомісара, гebітскомісар мав право постановити про арешт такої особи, призначити їй тюремне ув'язнення терміном до шести тижнів, грошовий штраф розміром до 10.000 крб., або конфіскацію майна, застосовуючи ці покарання разом чи окремо. Розпорядження гebітскомісарів про покарання осіб ненімецької національності не підлягали оскарженню. У разі, якщо цю справу розглядав німецький або особливий суд, судові засідання могло проходити без присутності сторін процесу.

Місцеві німецькі адміністратори мали право виносити кримінальні покарання без проведення самого судового процесу. Так, під час примусового набору робочої сили до Райху, осіб, які не з'являлися до місць збору, засуджували до позбавлення волі. Наприклад, мешканці гebітскомісаріату «Лохвиця» (генеральна округа «Київ») отримали розпорядження гebітскомісара, у якому повідомили про їх покарання тюремним ув'язненням терміном на 1–2 роки. Для відбування покарання людей зобов'язали з'явитися до жандармерії Лохвиці. У розпорядженні був і такий запис: «В разі Вашої неявки, Ви зазнаєте далеко більшої кари через Німецький суд. Крім цього при неявці для відбуття кари буде конфісковано власність Ваших рідних»²⁶.

Окупаційною адміністрацією широко застосовувався такий вид покарання, як смертна кара. Загалом цим видом правової санкції каралися особи, які: вчиняли злочинні дії щодо німецької держави або влади, встановленої в окупованих областях; допускали насильство проти громадянина Райху або приналежного до німецького народу з причини його приналежності до німецького

народу; допускали насильство проти приналежного до німецької армії, німецької поліції включно з її допоміжними силами, державної служби праці, службової установи чи угруповання НСДАП; підбурювали до непослуху чи виступали проти німецьких розпоряджень та наказів; навмисно перешкоджали виконанню виданих владою розпоряджень; допомагали «ворожонімецьким змаганням або старалися утримати в силі організаційну консолідацію об'єднань, які заборонені німецькою владою»; вчинили підпал, якщо він шкодив німецьким інтересам.

Слід зазначити, що райхскомісар своїм розпорядженням розширював коло осіб, які могли зазнати відповідного покарання: «хто через ненавмисну або підбурюючу діяльність проявляє ворожонімецький настрій, або через свою всяку іншу поведінку понижує повагу або шкодить благу Німецької держави чи німецькому народу», «коли вона згідно з загальнонімецькими карними законами і зарядженнями німецької влади не грозить, але чин свідчить про особливо низькі наміри або є надзвичайно тяжкий з інших причин; в таких випадках кара смерті допускається також проти неповнолітніх тяжких злочинців».

Разом з тим це розпорядження застосовувалось неоднаково до різних категорій населення. У ньому передбачалося керуватися нормами розпорядження «Про застосування карних законів проти поляків і жидів у включених східних округах» від 4 грудня 1941 р., відповідно до якого вводилися суворіші покарання для євреїв і поляків. Райхскомісар мав право застосувати ці приписи щодо інших категорій населення²⁷.

Санкціонування смертної кари можемо знайти і в інших нормативних актах, які передбачали відповідні покарання у випадках зберігання зброї, знищення сільськогосподарських продуктів²⁸, допомозі втікачам із німецького полону, саботажникам або ж не повідомлення про їх місце знаходження найближчій службовій установі або комендатурі²⁹, порушення порядку забою худоби³⁰, зараження венеричною хворобою представника німецької національності³¹, порушення встановлених правил із попередження інфекційних захворювань³² правил евакуації з прифронтових районів³³ тощо.

Здійснювались також заходи з виявлення осіб, які зазнали поранення від застосування зброї, у т.ч. і вогнепальної. Керівники

одного з органів місцевого управління отримали наказ гебітс-комісара надати головним лікарям медичних закладів інформацію про покладання на них обов'язку виявлення поранених осіб, які перебували на лікуванні або зверталися за відповідною допомогою. Головних лікарів зобов'язали повідомити прізвище та місце проживання поранених людей. Вони ж відповідали за правильність наведених даних. У разі втечі цих осіб з медичних закладів відповідальність у вигляді арешту перекладалася також на головних лікарів³⁴.

З особливою увагою та прискіпливістю гебітскомісари здійснювали заходи зі збирання списків колишніх комуністів, комсомольців та радянських активістів. Списки подавались до місцевих управ. За правильність та правдивість внесених даних відповідав керівник установи, у якій працювали ці люди³⁵. Аналогічні заходи здійснювались і для виявлення євреїв. Так, при переереєстрації медичного персоналу всі працівники отримали вказівку надати, окрім документів про освіту та попередню роботу, ще й метричні свідоцтва батьків та дідів³⁶.

Визначальною родовою ознакою всіх елементів державного апарату, створеного гітлерівцями в РКУ, слід вважати його запрограмованість на досягнення економічного зиску, нещадної експлуатації трудових і природних ресурсів, тотальний контроль за настроями та поведінкою населення й жорстоке придушення будь-яких форм і виявів опозиційності і спротиву. Так, у грудні 1942 р. Е. Кох, звертаючись до апаратників РКУ, наголошував: «Запроваджена фюрером у цій країні цивільна влада має тільки одну велику мету... передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продовольчих продуктів, сировини і робочої сили»³⁷.

Кадрове наповнення німецьких окупаційних органів здійснювалося в основному за залишковим принципом: звиклі до комфорту (в західно-європейських країнах, загарбаних гітлерівцями, його також не бракувало) бюрократи різного рівня неохоче залишали «фатерлянд», аби опинитися у вкрай ворожому оточенні «неарійських» народів та суворох кліматичних умовах. Незрідка це були підготовлені управлінці й спеціалісти різних галузей виробництва, науки й культури. Однак приїздило в Україну й

чимало невігласів, людей з обмеженим культурним багажем та світоглядом. Саме про таких ішлося в одній із доповідних записок начальника поліції безпеки й СД генеральної округи «Київ» на адресу Головного управління імперської безпеки (РСХА): «Відповідальні посади в німецьких установах зайняті працівниками з двокласною освітою. І вони часто навіть у розумовому відношенні не тотожні українцям, з якими їм доводиться мати справу»³⁸.

Німецькі держслужбовці отримували непогану зарплатню й на відміну від своїх співвітчизників, які перебували на фронті чи на території Райху, мали й інші джерела поповнення матеріального статку, пов'язані з реквізиціями, поборами, хабарами тощо. Крім того, вони одержували державні нагороди й відповідні пільги за небезпечну службу на сході.

У складі органів управління райхскомісаріату перебували й тимчасові інституції, терміни існування яких визначалися певними причинами. Так, у структурі органів управління генеральної округи «Волинь» упродовж перших осінніх місяців 1941 р. існував головний комісаріат «Волинь» (Hauptkommissariat «Wolhynien») із місцем перебування в Луцьку та головний комісаріат «Поділля» з місцем перебування в Кам'янці-Подільському³⁹. Причиною створення цієї проміжної управлінської ланки став факт місця перебування генерального комісара Волині та Поділля та приналежних йому адміністративних установ у Брест-Литовську. У зв'язку з віддаленістю осідку генерального комісара від областей, що перебували під його компетенцією, були створені ці проміжні (тимчасові) управлінські інституції. Із часом місце перебування генерального комісара Волині та Поділля було переведено до Луцька. Відповідно до цього гаупткомісаріати були ліквідовані, а влада в округах передана гебітскомісарам.

Ще одним із тимчасових органів управління стали представництва генеральних комісарів (Außenstelle). Так, у грудні 1941 р. існувало Вінницьке представництво генерального комісара в Житомирі⁴⁰. Такий управлінський підрозділ діяв і в Кіровограді, який входив до складу генеральної округи «Миколаїв»⁴¹. Існування інституту представництв генерального комісара пояснюється суто прагматичними причинами, оскільки для швидкого

створення повноцінних управлінських органів на рівні гебітс-комісаріатів просто не вистачало часу. Тому порівняно невеликий штат представництв генеральних комісарів був тимчасовим управлінським органом, який готував ґрунт для створення постійних місць перебування гебітскомісарів, координував роботу органів влади та розв'язував невідкладні проблеми.

Оскільки генеральні комісаріати контролювали доволі велику територію, в окремих, надто важливих місцях створювались представництва відділів. Так, у Полтаві у квітні 1943 р. існувало представництво відділу сільського господарства й продовольства генерального комісаріату «Київ». Саме звідси, напряму, віддавалися накази й розпорядження відповідним гебітскомісаріатам⁴².

На рівні окремих гебітскомісаріатів також існували представництва. Так, представництво гебітскомісара округу «Васильків» існувало у Фастові. Місто відігравало важливу роль не лише для забезпечення діяльності цивільної адміністрації РКУ, а й мало військово-тактичне значення, оскільки в ньому розташовувався один із найбільших залізничних вузлів України. Представництво гебітскомісара координувало роботу установ міста та району. Усе офіційне листування з приводу різноманітних управлінських дій проходило через цей орган влади. Саме йому направлялися повідомлення жандармських постів про проведення слідчих дій проти місцевих мешканців із детальним викладенням усіх обставин справ⁴³. Представник гебітскомісара віддавав накази місцевій допоміжній охоронній поліції, у тому числі й про негайний арешт осіб, які відмовились від виконання роботи⁴⁴.

Отже, Райхсміністерство у справах східних окупованих територій та райхскомісаріат «Україна» становили суворо централизовану систему державних органів Третього Райху, основним призначенням яких стало управління окупованими територіями. Здійснюючи свою діяльність, вони виконували волю А. Гітлера, оскільки за тодішньою правовою теорією саме він був виразником інтересів німецького народу та носієм народного суверенітету, «вождем» нації. Принцип «вождизму» переносився й на систему управління окупованими територіями. Відповідно до нього керівник певного органу влади вимагав безумовного виконання поставлених ним завдань.

Утворення Райхсміністерства, що стало єдиним органом влади, відповідального за «справи Сходу», виглядає цілком логічним кроком нацистського керівництва Німеччини, оскільки створювалася суворо та жорстко централізована управлінська вертикаль, що діяла за схемою — фюрер—райхсміністр—райхскомісар. В умовах ведення військових дій ця система повинна була працювати безвідмовно, але в цій, на перший погляд, бездоганній управлінській ієрархії існували й слабкі місця. Райхсміністерство у справах східних окупованих територій було територіальним органом влади, а отже, у сферу його компетенції інколи втручалися інші центральні установи Третього Райху, зокрема ті, що займалися виконанням чотирирічного плану та забезпечували поліцейний контроль. Уповноважені з питань чотирирічного плану мали право видавати власні нормативні акти на окупованій території, що, у свою чергу, не могло не зачіпати інтереси Райхсміністерства. Значний обсяг повноважень зберігав також райхсфюрер СС та німецької поліції. Не лишилися осторонь інші центральні органи влади Третього Райху.

Із метою усунення таких негативних явищ управління, як паралелізм та дублювання, було створено інститут представників різних центральних відомств при Райхсміністерстві. Але, як засвідчили наступні події, цей захід не лише не усунув зазначених недоліків управлінської дійсності, а скоріше їх поглибив.

До цього додалися й інші негативні моменти. У той час, коли Райхскомісаріат із підпорядкованими йому відомствами вже розпочинав свою роботу, А. Розенберг лише формував «своє» Райхсміністерство, проводячи дорогоцінний час у суперечках із керівниками інших відомств Райху. Саме в цей час в Україні райхскомісар та генеральні комісари отримували владу від військової адміністрації, яка вже змогла певним чином налагодити розв'язання проблем управління окупованими територіями. Тому із самого початку формування окупаційних органів влади райхскомісар та генерал-комісари перебували поза контролем Райхсміністерства, часто проводили різноманітні заходи на свій розсуд. Із часом, коли від Райхсміністерства надходили жорсткі установки, місцеві управлінці ставились до них негативно та розглядали як надзвичайно обтяжливі, такі, що не враховують суворих обставин управління територіями на Сході.

У будь-якій управлінській системі подібні явища стають причиною не лише міжвідомчих протиріч, а й конфліктів між центральними та регіональними органами влади. Для Третього Райху, який у цей час проводив широкомасштабні військові дії, ці кризові явища були не лише не потрібними, а й вкрай небезпечними.

Непорозуміння між райхсміністром та підлеглим йому окупаційним апаратом влади виникали також із причин різного культурно-освітнього рівня цих людей, ступеня їх участі в націонал-соціалістичному русі, наявності «покровителів» тощо. Усе ж А. Розенберг вважався «інтелектуалом», а більшість генерал-комісарів, як і Е. Кох, були людьми іншої формації, більше «практиками», ніж «теоретиками». До того ж ідеї А. Розенберга, що час від часу озвучувалися на зустрічах вищого керівництва Третього Райху, не знаходили підтримки в А. Гітлера. Останній, перебуваючи на вершині владного Олімпу, вмів лавірувати між нацистськими кланами, завжди залишаючи «останнє слово» за собою. Очевидно, що Е. Кох розглядався фігурою як протиположність А. Розенбергу. Е. Кох дозволяв собі не виконувати прямих вказівок свого безпосереднього керівника, а в разі конфлікту звертався особисто до А. Гітлера, провокаційно заявляючи при цьому: «Хто вірить, що м'яким зверненням він отримає вдячність від слов'янина, той свій політичний досвід здобув не в НСДАП і не на Сході, а в якомусь інтелігентному клубі. М'яке звернення слов'янин завжди буде розцінювати як слабкість»⁴⁵.

Певний «різновій» у діяльності гебітскомісарів (навіть в одній генеральній окрузі!) спостерігався в «остаточному розв'язанні єврейського питання». Так, у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» окремі гебітскомісари на власний розсуд зараховували до «расово неповноцінних народів» вірменське населення. Генеральний комісар К. Зельцнер 1 вересня 1942 р. розіслав на місця звернення, у якому чітко й однозначно вказував, що «вірмени є самостійним плем'ям і не мають нічого спільного з єврейською расою. До вірменів потрібно ставитись дружньо, так само як і до іншої нейтральної або дружньої нації. Я принципово вказую на те, що міськими і обласними комісарами такі політично важливі накази не повинні надаватись»⁴⁶. Разом з тим жоден із гебітскомісарів, який вчинив ці самоправні дії, не був покараний.

В умовах конфлікту з райхскомісаром райхсміністр намагався засвідчити підлеглим свою впливовість та переконати їх у збереженні контролю над підвладною територією. Для цього використовувалися службові поїздки в райхскомісаріат. Про одну з них у червні 1943 р. повідомила місцева преса. Відповідно до цієї інформації, райхсміністр прибув до Ровно, де на нього чекало вище керівництво РКУ. Генеральний комісар округи «Волині та Поділля» ознайомив присутніх із ситуацією в регіоні, назвавши особисті досягнення. Побував А. Розенберг і в Києві, де з аналогічною доповіддю виступив генеральний комісар округи «Київ» та кілька гебітскомісарів. На закінчення райхсміністр провів робочу зустріч із районними шефами та сільськими старостами, частину яких запросили до Києва⁴⁷.

Протиріччя та взаємна ненависть двох керівників вразила увесь апарат влади Райхміністерства та райхскомісаріату. Своєрідними заручниками конфлікту стали генеральні комісари, частина яких виконувала лише вказівки Е. Коха, ігноруючи при цьому нормативні акти, які надходили в обхід райхскомісаріату. Але знаходились і сміливці, які «не помічали» розпоряджень Е. Коха, звертаючись до нормативних актів, виданих райхсміністром, або користуючись уже скасованими розпорядженнями.

2.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності органів влади РКУ

Однією з перших проблем, вирішення якої було життєво необхідним для повноцінного функціонування окупаційної адміністрації, стало створення відповідної нормативно-правової бази. Певний час в окупованій Україні продовжували діяти окремі сегменти системи колишнього радянського права, які застосовувались для врегулювання різноманітних соціальних відносин. Уже в перших розпорядженнях військової адміністрації місцевому населенню повідомили, що «після зайняття країни німецькими військами радянський закон продовжує своє існування, за винятком тих окремих випадків, де застосовується німецький закон або даються особливі розпорядження»⁴⁸. Аналогічні звер-

нення повторили й представники цивільної адміністрації райхс-комісаріату «Україна», додавши, що продовжують діяти установки, прийняті військовою адміністрацією⁴⁹. Разом з тим владі не вдалося уникнути проблем і в цій площині, оскільки на місцях були відсутніми не лише зразки довірених законів, а й фахівці, обізнані з системою радянського права⁵⁰.

В окупованій Україні проявляється ще одна характерна особливість процесу створення й застосування необхідної нормативно-правової бази. Поки німецькі урядовці чекали установок «згори», працівники місцевих органів управління виявляли ініціативність, приступивши до розробки різноманітних тимчасових правил, інструкцій тощо. Мабуть, найінтенсивніше в плані створення локальних нормативних актів працювала Київська міська управа. Так, 13 листопада 1941 р. її керівництво видало постанову про створення комісії, на яку покладалося завдання скласти тимчасові правила в галузі цивільного, кримінального, матеріального, процесуального та адміністративного права⁵¹.

В інших регіонах України місцеві управлінці намагались використати досвід російського дореволюційного законодавства. Так, у генеральній окрузі «Житомир» від службовців юридичних установ вимагали знання основних положень не лише постанов райхскомісара та німецьких нормативних актів, а й окремих законів Російської імперії⁵². Яким чином регіональні керівники Житомирщини планували використати досвід дореволюційного законодавства, залишається незрозумілим. Пристосувати законодавство колишньої Російської імперії для врегулювання умов життя в період окупації було доволі складно.

Разом із тим ініціатива місцевих управлінців зі створення нової нормативно-правової бази не принесла вагомих результатів. Незважаючи на те, що всі зазначені тимчасові правила були таки розроблені, усе ж в Україні почали застосовуватись нормативні акти, створені німецькою стороною.

Основні нормативні акти, які поширювались на Україну, друкувалися в централізованому порядку в спеціальних збірниках. Цим процесом керував райхміністр із підлеглими йому німецькими правовими службами. Основним виданням став «Збірник постанов райхсміністра східних окупованих областей», який за-

тверджував їх відповідно до указів фюрера та імперського (загальнонімецького) законодавства. Окрім «Збірника постанов райхсміністра», на територію України поширювалась також дія «Вісника імперських законів» (*Reichsgesetzblatt*)⁵³. На основі цієї нормативної бази райхскомісар видавав власні підзаконні акти.

На рівні службових установ райхскомісара та генеральних комісарів також проводилися заходи з видання вже ухвалених нормативних актів у окремих друкованих збірниках, які в режимно-таємному порядку надсилались на місця. Так, з осені 1941 р. до квітня 1942 р. райхскомісар видавав «Офіційні повідомлення» (*Amtliche Mitteilungen*)⁵⁴, частина яких разом із німецьким оригіналом публікувалась в перекладеному на українську мову варіанті⁵⁵.

Із 1 травня 1942 р. у райхскомісаріаті «Україна» почав видаватися «Центральний бюлетень райхскомісара для України» (*Zentralblatt des Reichskommissar für die Ukraine*)⁵⁶. У цьому виданні публікувались як нормативні акти райхскомісара, так і витяги з імперського законодавства. Цей збірник нормативно-правових актів призначався винятково для внутрішнього користування працівниками установ і організацій РКУ (*Nur für den inneren Dienstgebrauch*). У 1943 р. у тексті збірника з'явилося доповнення — відтепер він адресувався тільки для використання німецькими службовцями (*Nur für den Dienstgebrauch deutscher Dienststellen*). На території РКУ видавався також «Вісник постанов райхскомісара», у якому друкувались витяги з імперського законодавства, а також нормативні акти райхскомісара⁵⁷.

Терміни доставки цих збірників нормативно-правових актів до безпосередніх управлінців були достатньо тривалими. Так, штадткомісар Херсона отримував їх у середньому через три тижні після видання в Ровно⁵⁸.

За прикладом райхскомісара керівники генеральних округ для безпосереднього управління підлеглими гебітскомісаріатами також видавали друкований збірник нормативних актів — «Офіційний бюлетень» (*Amtblatt*), певна частина якого мала додатки, так звані «Українські переклади» (*Ukrainische Übersetzungen*)⁵⁹, які призначалися для використання службовцями органів місцевого управління. Зазначені збірники нормативних актів мали

важливе значення, адже відправка їх на місця у вигляді індивідуальних актів не здійснювалась. Окремі генеральні комісари видавали примірники аналогічних видань із певною тематикою. Так, керівник генеральної округи «Житомир» видав відповідний вісник із проблем застосування податкового законодавства⁶⁰. У найбільш системному та повному вигляді цей збірник нормативних актів був виданий у генеральній округі «Волині та Поділля».

Зазначимо, що вже на цьому рівні можна побачити неповноцінність та другорядність української адміністрації, її повну залежність від німецьких керівників. Значна частина нормативно-правових актів так і не потрапляла до спеціалістів, набраних із місцевого середовища. Переклади нормативних актів українською мовою здійснювалися в обмеженому, значно звуженому обсязі. Власне й сам процес користування цими актами українськими службовцями мав суто ознайомлювальний характер⁶¹.

На рівні органів місцевого управління лише в одному випадку спостерігалася спроба видання друкованих збірників постанов та розпоряджень. Зазначена обставина стосується Київської міської управи, президія якої 13 жовтня 1941 р. ухвалила постанову про видання щотижневого збірника всіх постанов та розпоряджень управи та її відділів⁶². Підготовкою збірника займався начальник правового відділу міської управи. Проте вже в грудні 1942 р. його випуск припинили⁶³.

Особливістю нормативних актів, виданих місцевою адміністрацією, стало те, що в цих документах доволі часто визначався ступінь та вид покарання за їх невиконання. Але саме цей сегмент нормативних актів мав нечіткий характер або не відповідав існуючим правовим приписам. Разом із тим окупаційна дійсність вносила свої корективи і за формулюваннями «буде покараний за законами військового часу» або «буде направлений до військової комендатури» проглядалась не така й приваблива майбутня доля винних у порушенні службових вказівок.

2.3. Органи місцевого управління РКУ

Обираючи модель територіально-адміністративного устрою та зайнятих територій його адміністративно-правової інституалізації, Берлін керувався насамперед принципами доцільності, мінімізації витрат на зміни й максимальної відповідності новостворених структур завданням, що перед ними стояли. З огляду на це було вирішено зберегти межі колишніх районів та сільських громад. У райхскомісаріаті «Україна» райони очолили начальники райуправ, сільські громади (сільради до окупації) — старости, міські управи — бургомістри. Керівники цих структур у РКУ призначалися гебітскомісарами чи начальниками місцевих військових комендатур. Цілком зрозуміло, що зайняти таку посаду могли тільки лояльні до «нового порядку» громадяни, які ще до війни продемонстрували свої антирадянські настрої або встигли «вислужитися» після приходу німців. Службовці середньої та нижчої ланки відбиралися з кола функціонерів та фахівців, які вже мали досвід роботи на певних керівних посадах.

Серед працівників місцевих органів управління перебувало чимало колишніх членів партії та радянської номенклатури. Звісно, що мотивацією цього рішення часто виступало прагнення зберегти своє життя. Ця обставина не є якимось унікальним явищем. Відповідних фактів можна віднайти немалою кількістю як у вітчизняній, так і в світовій історії.

Разом із тим у тогочасних радянських документах, що проходять під грифом «таємно», вказується: «Помічені випадки, коли окремі комуністи, ставши на шлях прямого зрадництва, займали у створених німецьким командуванням адміністративних і каральних органах керівні посади, а в деяких місцях особисто виступали у ролі активних карателів і катів»⁶⁴.

Відомий на сьогодні корпус архівних документів дає змогу стверджувати, що доля членів партії та представників радянського активу, які погоджувалися на співпрацю з ворогом, була не такою однозначною. Як уже зазначалося, окупантам доводилось вирішувати безліч проблем, а тому вони не могли обійтися без залучення до їх реалізації більш-менш кваліфікованих кадрів. Звісно, що ними незрідка й ставала колишня радянська партійно-господарська номенклатура.

Мабуть, найповніше ситуацію щодо залучення колишніх комуністів до служби в окупаційних органах влади передав колишній начальник Білоцерківської поліції. Під час слідства (протокол допиту від 17 січня 1945 р.) він розповів слідчому НКДБ про реєстрацію членів партії, яка в перші дні окупації проводилась місцевою поліцією: «Спочатку, після проведеної реєстрації жодних репресій не було. [...] Так продовжувалось до половини 1942 р. Члени партії поступали на службу. Гебітскомісар Штельцер сказав, що “нам потрібні працівники, а політичні погляди нас не цікавлять”. У середині 1942 р. списки комуністів були передані жандармерії, яка й розпочала переслідування тих, кого вважала найбільш небезпечними. Колишній керівник називає й причину такої різкої зміни ставлення до членів партії. На його погляд, вона полягала в “поразках на фронті і зростаючим партизанським рухом, натхненником і керівником якого німці вважали партійців, що лишилися на окупованій території”»⁶⁵. Як бачимо, лише з другої половини 1942 р. репресії щодо членів партії стали розповсюдженим явищем.

Участь колишніх членів партії й навіть представників НКВС у роботі окупаційних органів влади вражає. Ця обставина визнавалася і в радянських документах, повідомленнях з окупованих територій^{66, 67, 68, 69, 70, 71}.

Багато в чому ситуація щодо колаборації радянської номенклатури була спричинена тоталітарною суттю більшовицького режиму. Так, один із комуністів, здаючи німецькому коменданту партійний квиток, заявив: «Я ніколи не був комуністом, хоч і носив цей квиток. Я вступив до партії з метою, щоб влаштуватися на вигідне місце роботи, адже при радянській владі мали можливість працювати лише комуністи»⁷². Однією з причин такої різкої зміни моделі поведінки стали бажання людей пристосуватися до нових умов життя⁷³.

Разом із тим це спростовує зображення колаборантів за схемою радянської історіографії як осіб із кримінальним минулим, колишніх «куркулів» та «петлюрівців». Це лише частина історичної правди. Проблема значно складніша, адже з окупантами співпрацювали не лише «колишні», а й особи, наділені радянською владою високим соціальним статусом. Ті комуністи, що

погоджувались на співпрацю з ворогом, отримували шанс на збереження життя. Часто за жорстокістю у поводженні з місцевим населенням вони перевищували своїх колег⁷⁴.

Доля переважної більшості цих людей склалася трагічно. Значна частина з них, навіть незважаючи на реальні «заслуги» перед німецькою владою, високий рівень професіоналізму, факт переслідування радянською владою, за найменшого виявлення власного бачення тих чи інших проблем, що йшли врозріз із позицією німецьких управлінців та установок центральної влади, піддавався репресіям. Мало хто з тих місцевих керівників, призначених на посади влітку та восени 1941 р., відпрацювали в місцевих органах влади чи поліції в тому ж статусі до закінчення окупації. Основною причиною, за якою застосовувалися німецькі репресалії, ставав рівень політичної благонадійності осіб, котрі працювали в окупаційному апараті влади.

Упродовж усього періоду окупації німецькі управлінці відстежували кадровий склад місцевих управ. Так, уже 30 жовтня 1941 р. з'явився наказ шефа персоналу при комісарі м. Києва, у якому зазначалося: «При перевірці роботи українських установ, підприємств, фабрик і заводів, виявлено, що на останніх працювали жидо-більшовицькі агенти з метою дезорганізації та саботажу роботи, що дуже сильно відбилося на швидкому відбудуванні політично-господарчого життя м. Києва та околиць». Відповідно до цього на шефа персоналу комісара м. Києва покладался обов'язок брати на роботу всіх працівників «від кур'єра до керівника»⁷⁵.

Особи, які зараховувалися на певну посаду, заповнювали цілу низку документів, від анкет до автобіографій, зобов'язувалися надавати дані про національність, місце народження, членство в партії та комсомолі⁷⁶. При цьому людей попереджали про обов'язкову правильність поданих відомостей, а приховування якихось даних розглядалось як дії, що були ворожі щодо німецької влади⁷⁷.

Нацистські спецслужби нещадно викоринювали з установ та організації осіб, які мали відношення до організацій руху Опору як радянського, так і націоналістичного спрямування. Доволі швидко звільненими виявилися й особи, які не мали відповідного

освітнього рівня. Позбавлялися посад й особи з аморальною поведінкою. Пияцтво, хабарництво та інші негативні моменти в поведінці місцевих керівників ставали причинами їх звільнення з займаних посад. Певну роль відігравали й особисті стосунки з німецькими управлінцями.

Особи, які перебували на службі в окупаційних органах влади, не могли мати власної точки зору на події, що відбувались. Німецьке керівництво цікавило винятково точне й неухильне виконання поставлених перед органами місцевого управління завдань. Ототожнення інтересів «українського народу і німецької армії» не відповідало установкам керівництва Райху й було до того ж політично небезпечним.

При створенні управлінської системи окупаційна адміністрація не могла обійтися без органів місцевого управління, які були представлені районними, міськими та сільськими управами. Вони мали різну структуру та чисельність апарату. На теренах РКУ не існувало жодної однакової управи. Цілком очевидно, що на організаційну побудову та штатні розписи цих органів управління впливали не лише нормативно-правові акти райхсміністра східних окупованих територій та райхскомісара, а й час створення міських та районних управ, використання або, навпаки, повне ігнорування попереднього досвіду військової адміністрації, чисельність населення та його національний склад, особливості передвоєнної виробничої та господарської інфраструктури тощо.

Робочий час у багатьох місцевих органах влади РКУ тривав близько 10 годин. Так, робочий день працівників тимчасового самоврядування Вінниці тривав із 7-ої до 18 години, з перервою на 1 годину. Працівників, які порушували трудову дисципліну, попередили про санкції — штраф та звільнення з роботи. Відповідальність за порушення трудової дисципліни покладалася на керівників відділів та служб⁷⁸.

У дні релігійних свят установи не працювали. Так, відповідно до розпорядження голови м. Києва від 12 грудня 1941 р. № 252 на Великдень та Різдво вихідними були три, а на Трійцю — два дні. Окрім цього, передбачалось встановлення вихідних днів і по інших релігійних святах (всього — 11)⁷⁹.

Окремий статус мали жінки, які працювали в окупаційних органах влади. У випадку вагітності їх переводили на легшу

роботу. Надавалася 4-тижнева відпустка у зв'язку з пологами. Після родів надавалася 3-тижнева відпустка. Заробітна плата при цьому зберігалася. Жінкам надавалася також можливість двічі упродовж робочого дня годувати народжену дитину⁸⁰.

Керівники управ мали право видавати накази, постанови та обов'язкові постанови. Існувала деяка різниця між двома останніми нормативними актами. Їх форма, стиль дуже подібні, але в обов'язкових постановах присутній елемент вказівок на рівень покарання в разі невиконання, а також їх видання для розв'язання важливих проблем.

Рішення в районних та міських управах ухвалювалися керівником одноособово. Винятком з цього правила стала Київська міська управа, де простежувалися явища колегіальності, оскільки в її структурі існувала президія, на затвердження якої направлялися рішення з різних питань⁸¹.

У нормотворчості місцевих управлінців спостерігалася ще одна особливість. Голови районних та міських управ поступово переходили на німецький стиль та відповідні особливості створення локальних актів⁸².

Очільники районних управ мали право накладати адміністративні стягнення на підлеглих їм сільських старост. Так, за невиконання розпоряджень районних органів влади старост Лазірківського району оштрафували на 200 крб. Відповідне рішення ухвалив керівник району⁸³.

Окрім того, що міські та районні керівники підпорядковувалися німецькій цивільній адміністрації, вони мали виконувати вказівки представника каральних відомств, зокрема поліції СД. Так, відповідно до вказівок цього поліційного підрозділу голова Куренівської районної управи м. Києва зобов'язувався створити пункт протиповітряної оборони у складі команд пожежної охорони, санітарної групи, групи протиповітряної оборони, особовий склад яких зобов'язували перебувати в нічний час у приміщенні управи⁸⁴.

Керівники та співробітники управ одержували грошову винагороду й харчові картки, що давало їм можливість утримувати свої родини. Так, у складі Вінницької обласної управи станом на 29 листопада 1941 р. працювало 242 особи, на утриманні в яких

перебувало 745 чол. Кожного тижня вони отримували 190–200 кг м'яса⁸⁵.

Відповідно до розпоряджень райхскомісара про порядок оплати праці в залежності від характеру роботи всі категорії працівників розподілялись на 8 тарифних груп.

До першої групи належали «наукові та технічні службовці» з закінченою вищою освітою, а також рівноцінні їм особи, які займали керівні посади та мали «особливі високоцінні досягнення». У розпорядженні наводились приклади: «Керівник Українського Управління при Обласному Комісарі», бургомістри великих міст (понад 20000 мешканців), головні лікарі, головні аптекарі, керівники великих підприємств та інші.

До другої групи зараховувалися «наукові та технічні службовці» з закінченою вищою освітою, які займали посади керівників відділів в окружних управліннях, районні шефи, бургомістри середніх міст (від 10000 до 20000 мешканців), лікарі, педагогічний персонал закладів освіти.

Третю групу становили «наукові та технічні службовці з закінченою вищою освітою на посадах референтів», технічні службовці з середньою освітою, районні шефи, бургомістри малих міст (менш як 10000 мешканців), завідувачі аптек, учителі технічних шкіл.

Службовці, які займали «посади особливого значення», входили до четвертої групи. До них належали перекладачі, касири, фельдшери, зоотехніки, інспектори відділів.

До п'ятої групи входили службовці «з ґрунтовними спеціальними знаннями» в галузі управління (працівники реєстратур, завідувачі канцелярій, бухгалтери, перекладачі (для розмов), майстри, завідувачі магазинів).

Шоста група охоплювала службовців, які могли виконувати роботу зі «складання документів за наданими вказівками, ведення особливих картотек, бухгалтерських переказів, рахунків, наказів та письмових розпоряджень, чистових листів на німецькій мові». Це були стенографісти, креслярі, машиністи, рахівники, виховательки дитячих садків.

До сьомої групи належали службовці з «постійною роботою в конторі, реєстратурі, касах, бухгалтерії, канцелярії. На них

покладалися завдання з ведення «письмових щоденників, списків з визначенням змісту, простих картотек, контрольних списків, заповнення гербових паперів та складання статистичних циркулярів, завідування канцелярським устаткуванням, сортування листів».

Найнижчою за кваліфікацією визначалась восьма група службовців, які могли виконувати переважно «механічну роботу в конторі». До них належали посильні, прибиральники, тобто допоміжний персонал, необхідний у будь-якій установі чи організації.

Для всіх категорій службовців встановлювався відповідний рівень оплати праці. Перша категорія службовців отримувала 1200, друга — 950 і далі відповідно — 750, 600, 480, 400, 340 та 280 крб. на місяць. Ставки по заробітній платі для євреїв становили 80% від цих тарифів.

Ще одну категорію працівників установ РКУ становили сільські старости та секретарі сільських управ. Вони отримували відповідно 250–150 крб. та 200–120 крб. (у залежності від кількості населення).

Тривалість робочого дня встановлювалась у 48 годин на тиждень. Було передбачено й додатковий робочий час, що сягав 54 годин на тиждень.

Передбачались надбавки до заробітної плати за продуктивність праці, кваліфікацію та рівень володіння німецькою мовою (у залежності від «здібностей, досвіду і політичної благонадійності і при гарній поведінці»). Це питання вирішувалось генеральним комісаром або гебітскомісаром. Гебітскомісари мали право встановлювати нижчий розмір оплати праці.

Працівникам місцевих органів управління РКУ надавалася щорічна 6-ти денна відпустка. Євреї щорічних відпусток не отримували. Заборонялися судові позови з приводу виплати заробітних плат та надання відпусток⁸⁶.

Організаційна структура місцевих управ була різною. У найбільшій із них — Київській міській управі — станом на 13 жовтня 1941 р. функціонувало 11 районних управ⁸⁷. У цей час у складі Київської міської управи діяли відділи: фінансовий, культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, суспільної опіки, міських підприємств, торгівлі та харчу-

вання⁸⁸. Реорганізації відділів управи мали постійний характер. Так, одним із перших був ліквідований за погодженням з комісаром міста відділ пропаганди Київської міської управи в грудні 1941 р. Офіційною причиною став той факт, що начальник відділу допустив розвал роботи, унаслідок чого було надруковано відозвув до української молоді від неіснуючої організації. На його місці створили відділ інформації⁸⁹, який згодом на правах секції інформації був підпорядкований відділу культури та освіти. Станом на 1 серпня 1942 р. в організаційній структурі міської управи перебували також транспортний, адміністративний, ремісничий, контрольно-інспекторський, паливний, статистичний, зв'язку, правничий відділи та управління міського інженера⁹⁰. Відділи інформації, кадрів та праці ліквідували⁹¹.

Дніпропетровська міська адміністрація восени 1942 р. мала таку структуру. Керівництво міською управою здійснювали голова П. Соколовський, заступник І. Перебаскін, секретар Е. Фабер (етнічний німець). До складу загального управління входили начальник, секретаріат із чотирьох співробітників, бюро метрикації, відділ мирових суддів, обліково-контрольний відділ, бухгалтерія. В управління інспекції, охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, будівельно-житлове працювало по 3 співробітники. В управління громадських установ входили транспортний відділ, підвідділ пожежної охорони, санітарний обоз, поховальне бюро, бюро з управління базарами, земельний відділ, рекламне бюро. Будівельно-житлове управління складалося з відділу гідротехнічних споруд і громадських робіт (три особи) та житлового відділу (чотири особи). Найбільшим було господарське управління, у структурі якого діяли водоканал, відділи трамваю, міської гілки, прального комбінату, торгівлі, підземних і наземних споруд, хлібний підвідділ, взуттєва майстерня, карткове бюро, міськпромторг, центральний харчоторг, Чечелівський харчоторг. У фінансово-податковому управлінні працювали чотири особи. Відділ пропаганди очолював О. Яроцький. Відділи стратифікувалися на підвідділи чи сектори. Так, відділ освіти мав сектори: шкільний, позашкільний, педагогічної перепідготовки та вдосконалення вчителів, бюджетно-господарську частину⁹².

Вінницька міська управа складалася з головного управління (2 працівники — староста міста та його заступник), загального відділу (секретаріат — 14 працівників, нотаріального бюро — 2), культурно-шкільного відділу (5 працівників), медично-санітарного відділу (8 осіб), відділу соціального забезпечення (7 працівників), відділу торгівлі й постачання (7 працівників), відділу міського господарства (група промислових підприємств, група комунальних підприємств, земельна група, група благоустрою, група бухгалтерії. У відділі працювало 19 осіб), паспортно-реєстраційного бюро (7 працівників), господарчої групи (домоуправління) з 11 працівниками⁹³. Організаційна структура міської управи була дещо доопрацьована і з 5 травня 1942 р., після погодження з міським комісаром, з'явилися житловий та фінансовий відділи з бюджетним та податковим підвідділами. Земельна група перейшла до структури відділу міського господарства. До складу житлового відділу входив госпрозрахунковий підрозділ — будівельна контора. До складу медико-санітарного відділу включили ветеринарну інспекцію. Паспортно-реєстраційний відділ увійшов як паспортний підвідділ до складу загального відділу⁹⁴. Усього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, із яких в апараті налічувалося 145 осіб⁹⁵.

Організаційна структура місцевих управ за наказами німецьких керівників зазнавала постійних змін, при цьому управлінський апарат за вказівками вищого німецького керівництва мав зменшуватись. Райхскомісар України Е. Кох визнавав факт надмірної чисельності апарату органів місцевого управління, вказував на неприпустимість витрат майже всіх зборів із місцевого населення на його утримання та вимагав негайного істотного скорочення відповідних штатів⁹⁶. Проте апарат місцевих управ навпаки постійно збільшувався, розростався всілякими відділами та підвідділами, секціями та підсекціями, а також різноманітними інспекціями. Так, станом на 31 січня 1942 р. Вінницька міська управа складалась із загального відділу (34), культосвітнього відділу (3 чол.), шкільної інспекції (5), відділу торгівлі та постачання (6), медично-санітарного відділу (6), ветеринарної інспекції (2), відділу міського господарства (10), відділу опіки (8), жит-

лового відділу (80), паспортно-реєстраційного відділу (10), фінансового відділу (18), земельної групи (5), транспортного відділу (2)⁹⁷.

Реорганізації управ тривали до останніх днів окупації. Так, відповідно до постанови голови м. Києва від 6 червня 1943 р. районні управи розподілялись на секції та підсекції. Для прикладу, Північна (Подільська) управа складалась із 12 секцій: адміністративної (підсекції: загальна, адміністративна, праці), шкіл та культури, охорони здоров'я, фінансової (підсекції: бюджетна, податкова та ревізійна), харчування та сільського господарства (підсекції: харчування, земельна), міських та господарчих підприємств, муніципальних садиб та приватного житлофонду, районного інженера, торгівлі, ремісництва та промислів, транспорту⁹⁸.

В окремих міських управах діяли відділи, які в інших аналогічних адміністративних органах не зустрічалися. Так, до організаційної структури Миколаївської міської управи входив контрольо-ревізійний відділ. Зокрема, керівник цього відділу перевіряв правильність нарахування заробітної плати працівникам організацій та установ, підпорядкованих міській управі⁹⁹. У Полтавській міській управі в 1943 р. існував інспекторський відділ, на який покладалося виконання судових рішень¹⁰⁰.

Відділом управи керував відповідний управлінець, а от частина структурних підрозділів могла перебувати в підпорядкуванні міського голови. Так, у Києві (станом на 10 листопада 1941 р.) безпосереднє керівництво відділом кадрів та правовим відділом залишалось за міським головою¹⁰¹.

Порядок управління в місцевих органах влади був схожим на німецькі структури. Керівник підрозділу повинен був мати безапеляційний авторитет. Поза ним не ухвалювалося жодне рішення. Ініціатива підлеглих каралася. Заборонялося звертатися до вищих за службовим статусом служб без погодження з безпосереднім керівництвом¹⁰².

Жодне з рішень, ухвалених керівником органу місцевого управління, не дозволялось оспорювати або критикувати¹⁰³. Органи місцевого управління мали працювати ефективно, без бюрократичної тяганини¹⁰⁴, а всі працівники зобов'язувались дотримуватися дисципліни праці¹⁰⁵.

Одним із основних структурних підрозділів міських управ став адміністративний відділ, на який покладалося вирішення проблем у житловій сфері: контроль за умовами проживання мешканців будинків та утримання ними майна, перевірка роботи двірників; у галузі санітарії та охорони здоров'я: контроль за санітарним станом будинків, житлових приміщень, примусова госпіталізація «заразно хворих»; у галузі ветеринарного догляду: контроль за виконанням розпоряджень про заборону незаконного забою тварин, реєстрацію собак та коней; у галузі зовнішнього упорядкування міста: контроль за роботою будинкоуправлінь. Окрім цього, на адміністративні відділи покладалися обов'язки контролю за дотриманням протипожежної безпеки, питань із прописки та виписки мешканців міста, надання допомоги торгово-промислової поліції щодо контролю за роботою базарів¹⁰⁶.

При відділі існувала посада виконавця, який мав виконувати різні адміністративні стягнення, здебільшого грошові штрафи, які накладалися відповідними постановами голів управ¹⁰⁷. Законність винесення постанови про накладання адміністративного стягнення перевіряв юридичний консультант управи, після чого направив копію виконавцю відділу¹⁰⁸.

Певний час під керівництвом адміністративного відділу здійснювалась конфіскація майна тих, хто без дозволу виїздив із населеного пункту або ж ухилився від відправки на роботи. Проте в жовтні 1942 р. це право було скасоване. Конфіскація майна цих осіб здійснювалась винятково на підставі рішень німецьких судових установ¹⁰⁹.

Через адміністративний відділ проходили рішення про застосування до осіб, які вчиняли певні правопорушення, такого виду покарання, як направлення до табору примусової праці. За хуліганство, виготовлення та продаж самогону, образу службової особи винного відправляли в табір на 2 тижні. У більш важких і складних випадках пропонувалося звертатися до штадткомісара, який мав право відправити до табору примусової праці на 4–6 тижнів¹¹⁰.

Із метою однакового застосування адміністративних покарань 15 квітня 1942 р. було ухвалене Тимчасове положення про заходи адміністративного покарання в м. Києві та «Перелік дрібних

правопорушень, за вчинення яких застосовуються заходи адміністративного покарання»¹¹¹. Відповідно до цього нормативного акту адміністративне покарання застосовувалось до осіб, які негідно поводити себе в церкві та під час релігійних обрядів; зневажливо ставились до приватних осіб та органів міського врядування; не виконували законних розпоряджень представників органів управління; скоїли хуліганські вчинки, які порушували громадський спокій і лад та зневажали суспільство; вчинили бійки та наклепи; зробили непристойні написи та малюнки в громадських місцях, «якщо вони не скеровані проти представників влади та не мають політичного змісту»; жебрачили; з'являлися в громадських місцях у стані сп'яніння; порушили правила торгівлі та промислів, санітарні, будівельно-технічні та протипожежні приписи, а також правила проживання в будинках та риболовства; подавали неправдиві відомості під час прийому на роботу; ухилялись від реєстрації на біржі праці або відмовлялись від наданої роботи¹¹². Право накладати адміністративні покарання мали міський голова за поданням адміністративного відділу управи, а також голови районних управ за поданням начальників охоронної поліції¹¹³.

Для забезпечення виконання постанов Київської міської управи при її адміністративному відділі було створене бюро інституту виконавців постанов голови м. Києва та підлеглих йому районних управ¹¹⁴.

З метою ефективнішого виконання вказівок місцевої влади та контролю за населенням у Київській міській управі було запроваджено дільничну інспекцію приватного сектора¹¹⁵.

Ще одним важливим підрозділом міських та районних управ став відділ суспільної опіки. Ці відділи займалися забезпеченням соціально вразливих категорій населення — пенсіонерів, інвалідів. У підпорядкуванні відділу перебували будинки інвалідів, нормальну роботу яких так і не було налагоджено. Особи, які мали право на певні виплати, розподілялися наступним чином: пенсіонери за старістю, загальних захворювань, нещасних випадків і професійних захворювань, «інваліди імперіалістичної війни», «інваліди Червоної армії» (за період з 1 березня 1923 до 1 січня 1939 р.), військовослужбовців прикордонної служби. Для

проведення відповідних медичних оглядів у Києві було створено медичну трудову експертизу. Було передбачено розроблення тимчасового положення про пенсії, яке в кінцевому рахунку затверджувалось німецьким керівництвом.

Відділ суспільної опіки проводив роботу з надання допомоги потерпілим від військових дій, вибухів біженцям, «репресованим советами» та погорільцям. Окрім цього, передбачалася соціальна підтримка «видатних українських діячів» та членів їх родин¹¹⁶.

На відділ суспільної опіки покладался обов'язок організації допомоги родинам, члени яких виїхали роботу до Німеччини. Для цього проводилось обстеження матеріально-побутових умов проживання утриманців, формувалися відповідні списки тощо¹¹⁷.

Про необхідність повноцінної роботи зазначеного відділу говорити зайве, адже лише за попередніми підрахунками міської управи в Києві восени 1941 р. нараховувалось близько 10 тисяч дітей-сиріт. Проте реальність вносила свої корективи в роботу відділу. Поряд з тим, що катастрофічно не вистачало коштів та матеріальних ресурсів, серйозною вадою був і поганий професійний рівень працівників відділу. Критика, що прозвучала на його адресу, мала наступні підстави: а) несвоєчасність виконання районними відділами вимог міської управи щодо надсилання статистичної інформації; б) брак оперативності в роботі, зайва бюрократична тяганина та подвійне службове листування; в) відсутність відповідної уваги до відвідувачів та невідповідність ухвалених рішень¹¹⁸.

Важливою складовою частиною органів місцевого управління стали контрольно-інспекторські відділи, що були створені в деяких управах. Так, перевіркою, проведеною відділом Київської міської управи, було виявлено низку грубих порушень посадових обов'язків окремими працівниками Залізничного району, які мали ознаки злочину. Так, керівник житлового відділу районної управи привласнив шестикімнатну квартиру, безпідставно виселивши з неї мешканців та відремонтувавши її за рахунок місцевого бюджету. Київський міський голова зобов'язав районне керівництво передати справу до поліції безпеки¹¹⁹.

Одним із напрямків діяльності районних та міських управ став тотальний контроль за місцевим населенням. Тому паспортно-

реєстраційні заходи стали невід'ємним атрибутом роботи міських управ. Переписи населення, постійні зміни у видачі уповноважених документів — явище характерне для всіх без винятку органів місцевого управління. Окрім того, штрафи за порушення встановлених правил видачі паспортів, прописки стали важливим джерелом поповнення місцевих бюджетів. Так, за серпень 1943 р. паспортно-реєстраційний відділ Вінницької міської управи отримав 13548 крб. (штрафи, плата за видачу паспортів та довідок)¹²⁰. За відсутність прописки накладався штраф у сумі 300 крб., а в разі несплати цієї суми особа підлягала покаранню у вигляді примусових робіт терміном на 2 місяці¹²¹.

Однією з невіршених проблем, якої уникали німецькі урядовці, стало створення правових відділів при міських та районних управах. Їх нагальна необхідність пояснювалась цілим комплексом причин. З одного боку, поставало питання правильного застосування нормативної бази, яка надходила від німецьких органів. У випадку управлінських помилок наступала сувора відповідальність. З іншого боку, як би не опікувались німецькі службовці контролем за діяльністю органів влади міського та районного рівнів, усе ж так чи інакше місцеві керівники мали конкретизувати німецькі розпорядження. Навіть таке питання, як використання радянського законодавства, потребувало втручання фахівців-юристів. Із моменту окупації й до формування німецькою стороною більш-менш стабільної нормативної бази пройшов певний час. Тому не дивно, що міські управи ініціювали розробку різноманітних тимчасових правил, положень, статутів, які затверджувались німецьким керівництвом. У цьому плані особливо відзначилась Київська міська управа восени 1941 р., де правовий відділ був створений при президії міської управи¹²².

Уявлення про позитивний бік діяльності правових відділів при органах місцевого управління дають звіти їх керівників про проведеної роботу. За завданнями голів районних управ вони узагальнювали досвід радянського законодавства, позитивні та негативні риси передвоєнної управлінської системи. За період з 4 жовтня 1941 р. до 30 грудня 1941 р. юрисконсульт Шевченківської управи надав юридичну допомогу 2220 особам, які до нього зверталися, склав 233 договори про оренду промислових підприємств

та перевіряв їх виконання. Також юрисконсульт оформив 33 висновки з різних питань, розробив статут районної управи, брав участь у роботі різноманітних комісій, розслідував кілька справ та передав їх слідчим органам, написав 1200 листів до різних посадових осіб та установ¹²³.

Не гірше працював правовий відділ Печерської районної управи. Його працівники за IV квартал 1941 р. займалися аналогічними питаннями. Окрім того, відділ розробляв положення про відділи та інспектури управи і, що важливо, «в збиранні, вивченні та тлумаченні голови міста і німецької влади», а також брав участь у «відвідуванні з метою інформації та обговорення виниклих питань Правничого відділу Міської Управи або правничих частин відповідних її Відділів». Відділ вивчав факти порушення трудової дисципліни, складав «накази та постанови про покарання винуватців»¹²⁴.

Створення паралельних гебітскомісаріатским правових відділів у структурі органів місцевого управління лише сприяло ефективнішому освоєнню окупованої території. Підпорядкування правових відділів аналогічним органам генеральних комісаріатів давало змогу сформувати передумови для створення не лише чіткої централізованої управлінської системи, а й контролювати роботу виконавчо-розпорядчих органів місцевої влади. Проте німецьке керівництво відмовилось від цього шляху й використало нераціональний та загалом неефективний принцип майже тотального контролю за всіма рішеннями місцевих управлінців та надсилення нормативних актів винятково «до виконання».

В окремих гебітскомісаріатах на місці правових відділів органів місцевого управління створювались правові секції. Саме такий орган діяв при Черкаській районній управі (гебітскомісаріат «Сміла»). Так, 24 серпня 1943 року відбулася виробнича нарада шліхтерів Смілянського округу генерального округу «Київ», на якій були присутні шліхтери I та II району м. Черкас, шліхтер Городищенського району та один із адвокатів. Учасники наради обговорили питання «Про роботу Правової секції районної Управи». Головуючий на нараді шліхтерів гауптшліхтер Кузинович зазначив, що необхідно визначити функції правової секції районної управи, реконструйованій відповідно до вказівок гебітско-

місара. Як можна пересвідчитися з виступів суддів, посаду голови правової секції обіймав шліхтер, який входив до складу районної управи за посадою. На нього покладался службовий обов'язок керувати роботою секції, що, у свою чергу, не повинно було шкодити виконанню ним основних службових обов'язків. Голова правової секції у зв'язку з тим, що він одночасно займав посаду шліхтера, не підпорядковувався районній управі.

Члени правової секції при Черкаській районній управі регулярно збиралися на засідання працівників юридичної сфери всього гебітскомісаріату. Здебільшого на цих засіданнях розглядалися останні нормативно-правові акти вищих німецьких урядовців, проводилося їх обговорення з метою однакового та правильного застосування законодавства¹²⁵.

У компетенції міських управ перебували питання налагодження господарської інфраструктури, контролю за санітарним станом міста. Для цього проводилися заходи з елементарної очистки міста від різноманітного бруду та непотребу, якого в умовах недавніх військових дій скопичилося доволі немало. Відповідали за цю ділянку роботи житловий відділ та будинкоуправління¹²⁶. З особливою увагою здійснювались протиепідемічні заходи. Так, небіжчиків, які померли від інфекційних захворювань, наказувалося хоронити тільки в закритих трунах, а священикам під час епідемії заборонялось давати цілувати хрест віруючим¹²⁷. Із приводу санітарного стану міста та підтримки чистоти відбувалися неодноразові службові наради¹²⁸. Закінчувалися вони ухваленням «масштабних» рішень, які, втім, не підкріплювались конкретними матеріально-технічними ресурсами і зводилися здебільшого до адміністративних заходів. Наявний, дуже обмежений парк автомобілів не мав пального, а для використання коней не вистачало фуражу.

При Київській міській управі було створено торгівельну поліцію. На неї покладался обов'язок контролювати дотримання правил торгівлі на базарах міста. Урядовці торгівельної поліції носили цивільне вбрання, при собі мали посвідчення, видане міською управою українською та німецькою мовами. Інспектори поліції мали право вилучати продукти, заборонені до продажу на базарах. Для цього вони могли просити допомоги в службовців

охоронної поліції, які несли варту на базарах та стежили за дотриманням порядку в цих місцях. Вилучені продукти та інші заборонені до продажу товари здавалися на приймальні пункти міськторгу, які існували на кожному базарі¹²⁹. Упродовж окупації торгівля на міських базарах постійно скорочувалась. Якщо в 1941 р. там ще продавалися деякі продукти харчування, то восени 1942 р. у багатьох регіонах заборонялось продавати навіть цибулю та гарбузи¹³⁰.

Найнижчою структурною управлінською одиницею окупаційних органів влади стали сільські управи, які очолювали старости. У перші тижні окупації відбувались вибори сільських старост. Звісно, що ця процедура здійснювалась під німецьким контролем. Проте і в цьому випадку ще діяв певний вплив сільських громад¹³¹.

В окремих випадках сільське населення прагнуло змінити адміністративні організаційно-правові форми, зокрема, виокремитися зі складу інших громад¹³². Такі випадки не були поодинокими^{133 134}.

Органи місцевого управління всупереч заборонам усе ж змінювали адміністративну приналежність окремих населених пунктів. Так, постановою Київського міського голови від 1 грудня 1941 р. с. Бортничі було виведене з-під юрисдикції Бориспільського району і приєднане до Дарницького району¹³⁵.

В окремих випадках населення сіл обирало власне керівництво і без дозволів німецької адміністрації. Восени 1941 р. людей повідомили, що ці старости можуть виконувати лише обов'язки помічників сільських старост у цих населених пунктах, оскільки зберігався довоєнний поділ на сільські ради¹³⁶.

Незважаючи на те, що окупаційна адміністрація намагалася відновити попередній адміністративно-територіальний устрій в українських регіонах, їй усе ж довелося вносити певні корективи та уточнення. Остання обставина пов'язувалась із передачею частини української території Румунії. У зв'язку з цим деякі райони Вінниччини були реорганізовані, а поряд зі скасованими з'явилися і нові адміністративні одиниці¹³⁷.

Таким чином, реальність вносила свої корективи в управлінську практику окупаційних властей. Уточнення та розмежування нових кордонів, утворення районів та ініціатива місцевих

громад стали причиною певних змін встановленої адміністративної приналежності окремих населених пунктів.

Сільських старост призначали районні керівники за згодою окупаційної адміністрації. Сільські управи мали забезпечити виконання різного роду повинностей та сільськогосподарських поставок, надходження робочої сили для Райху, облік населення, а також вирішення багатьох інших питань. Вони відповідали за вилучення у місцевих мешканців боєприпасів та зброї, радіоприймачів, організацію світломаскування, впорядкування вулиць та громадських місць, прибирання й поховання трупів, здійснення режимних і репресивних заходів, виявлення продовольчих складів антинацистського підпілля, залучення працездатного населення до сільськогосподарських, ремонтних, будівельних та шляхових робіт.

Та найвідповідальнішим завданням вважалося сприяння поліції та німецьким спецслужбам у поборенні «бандитизму» (радянського антинацистського руху Опору, українського й польського національно-визвольних рухів), виявлення колишніх комуністів, комсомольців, функціонерів та активістів, політпрацівників, утікачів-військовополонених, кримінальних елементів і т.п. Оскільки часто йшлося про односельчан, старости та співробітники сільських управ наражали себе на небезпеку, особливо після того, як населення спізнало всі вияви «нового порядку» й нацистську політику «батога і пряника». Зафіксовані непоодинокі випадки позасудових розправ над керівниками та функціонерами місцевих органів управління з боку радянських партизанів та підпільників. Часто це були аморальні, безпринципні люди, кар'єристи й шкурники, які зраджували колишніх друзів і знайомих. Однак були серед тих, хто свідомо пішов на співпрацю з окупантами в органах місцевого управління, й справжні патріоти, які допомагали співвітчизникам вижити у складні часи, уникнути невільницької праці в Німеччині чи навіть смерті у в'язниці або таборі військовополонених. Ця категорія управлінців часто ставала жертвою нацистських спецслужб. Так, варто було партизанам з'явитися в тому чи іншому населеному пункті, а надто вчинити диверсію чи атентат на німецького військовослужбовця, каральні експедиції страчували насамперед сільського старосту, а

потім палили село і вбивали його мешканців. Покарання старост перетворилося на звичайну справу, коли гітлерівці зіткнулися з труднощами у справі стягнення податків та сільськогосподарських контингентів.

Характеризуючи статус місцевих органів управління, слід детальніше окреслити кілька пов'язаних із цим проблем. По-перше, інколи їх помилково називають «органами місцевого самоуправління». Насправді вони не були самоврядними одиницями відповідних громад, оскільки їхнє керівництво призначалося німецькою адміністрацією (чи військовим командуванням), було повністю підконтрольне окупантам і виконувало їхні вказівки. Самодіяльний компонент у цьому випадку практично виключався. По-друге, у літературі можна зустріти поняття «українські допоміжні органи влади», що потребує коментарів. До певного часу так називалися місцеві адміністрації, створені з ініціативи чи за активної участі похідних груп ОУН та місцевих національно зорієнтованих активістів. Так, на державній печатці місцеві власті Дніпропетровська викарбували напис: «Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська». Незважаючи на підтримку дій місцевої влади з боку військового коменданта міста полковника фон Альберті, айнзатцкоманда-СД заарештувала заступника голови та 6 начальників відділів «української територіальної адміністрації», прихопивши й печатку. Їй інкримінувалося, що «замість того, аби опікуватися практичними справами, вона почала займатися політикою»¹³⁸. У регіонах зі строкатим національним складом управлінські функції виконували не тільки українці, а й росіяни, поляки, греки, кримські татари, болгари, угорці, фольксдойче та представники інших народів. Як тільки німецькі окупаційні чинники помічали найменші вияви національно-політичної активності, спецслужби відразу вживали заходів до їх нейтралізації. Після масових репресій проти українських націоналістів та місцевих патріотичних сил місцеві органи управління перетворилися на суто допоміжні, функціональні структури, які вже не «працювали» на «українську ідею». Тільки з цього часу (причому в різних місцях неодноразово) вони трансформуються на переважно колаборантські інституції. На теренах Західної України самостійницький табір (як і

польське національне підпілля) значно довше, ніж в інших регіонах, використовував легальні можливості, у тому числі й поліційну службу, з метою розбудови мережі українських громадських установ і збройних сил («Поліська Січ», УПА, самооборонні формування).

Аналізуючи стан справ в Україні, автори одного з німецьких повідомлень (вересень 1942 р.) констатували, що порівняно з порядками у довоєнній Польщі «українці можуть констатувати очевидний прогрес у плані самоврядування». Керівники районів, директори округів, сільські старости, місцеві судді, шкільні інспектори — всі вони були переважно українцями, хоча лише виконували директиви своїх німецьких зверхників і не залучалися до ухвалення рішень. «Все залежить від окружних комісарів і окружних землемірів, котрі діють диктаторськими методами, користуючись вседозволеністю: для сьогоденної України поняття права в його західноукраїнському розумінні не існує, тому думка певних німецьких штатських службовців може кардинально змінити весь хід життя».

Німецьке командування все частіше залучало до керівництва районами й округами людей з «непевними національно-політичними орієнтирами та з сумнівними минулим», перебіжчиків, політиканів та ін. Нерідко здійснення адміністративних функцій доручається тим українцям, які за часів польської влади зраджували українську ідею, ставали на польську службу і засилали своїх співвітчизників до концентраційного табору, а тепер змінили колір та стали німецькими довіреними людьми».

Далі в документі йдеться про відсутність узгодженого, одностайного німецького курсу щодо України, коли кожен окружний комісар дотримується власної політичної лінії. Якщо в одній області українська поліція використовує в якості символу тризуб, то в іншій змушена носити свастику. В одних місцевостях дозволені 4-класні, а в деяких — 7-класні школи.

«Загалом, — наголошували автори, — створюється враження, нібито українці володіють якимись автономними правами, але насправді це лише фікція, дійсної автономії українці не мають...

В окружних комісаріатах, німецькій жандармерії, поліції та інших німецьких установах працює багато поляків, які під час

польського панування відзначились шовіністичними та анти-українськими настроями. Вони зневажають українців і зловживають своїм службовим становищем... Залишається взагалі незрозумілим, чому поляки, які настроєні вороже як до німців, так і до українців, займають у німецькій адміністрації високі посади, отримують високу зарплату, щодо продовольчого постачання є рівними з німцями та, крім того, можуть насміхатися над українцями, говорячи: “Ось ви тепер маєте вашу німецьку Україну”.

Документ містить визнання, що принцип “divide et impera” шкодить німецьким інтересам: “У канцелярії окружних комісарів, відділах з питань праці, агрономів і т.д. українське населення зазнає дуже брутального і часто несправедливого обходження, яке деколи переходить в бездумну погордливість... Зі свого боку поляки або росіяни, які займають довірені їм посади в канцеляріях, ускладнюють справи, щоб створити ще більше невдоволення»¹³⁹.

Ці думки підтримувало немало працівників РКУ. Дехто з них спрямовував на ім'я райхскомісара листи, у яких висловлювали своє власне бачення тих невдач, які спіткали окупаційну адміністрацію, і майбутніх дій гітлерівців щодо українського народу. Так, відповідальний працівник Васильківського гебітскомісаріату (генеральна округа «Київ») направив Е. Коху лист від 15 вересня 1943 р. під назвою «Сьогодні в дні війни і завтра в післявоєнний час».

У ньому працівник гебітскомісаріату досить об'єктивно виклав причини невдач німецької окупаційної адміністрації, запропонувавши низку заходів, які, на його думку, могли створити умови для уникнення поразки Третього Райху.

«Наша велика перемога не повинна стати початком нашої поразки. Ми повинні уникати того, щоб у визволених від більшовиків східних областях виникали ті настрої, які сьогодні придушуються військовими законами, але які після закінчення війни приймуть активні форми. Переходить усі кордони наївності віра в те, що українці і росіяни у своїй власній країні безмовно будуть приймати німецькі розпорядження і постанови», — зазначав чиновник, застерігши при цьому, що «перед нами народ з зовсім чужим характером, чия мова і чий звичаї ми не розуміємо, чий

думки і відчуття залишаються невідомими для нас. Чи можемо ми ігнорувати ці факти? Чи можуть вони здаватися нам мало-значимими, особливо, якщо мова йде про мільйони, які можна порівняти з чисельністю німецького населення?».

Він запропонував: «Необхідно знайти *modus verendi* який принесе задоволення обом сторонам. Необхідно шукати нові шляхи, планування яких сьогодні ще не відоме. [...] Як досягнути задовільного співробітництва зі східними народами вказує нам мабуть царська Росія. У Криму, на Уралі, на Кавказі існували німецькі поселення поряд з російськими, татарськими, які мирно співіснували, і які не знали ворожості один до одного та суперечок. Без заздрощів дивились чужі на матеріальні успіхи німців».

Працівник гебітскомісаріату зазначив, що боротьба з партизанами ведеться «поверхово, час від часу військовими і поліцейськими патрулями, а становище не лише не залишається попереднім, а й погіршується». Визнав він і негативне ставлення окупаційної адміністрації до осіб, які з нею співробітничали. «Ми також екстравагантно ставимось до українських чиновників, службовців, міліціонерів, що знаходяться у нас на службі, і до українських солдат, які перебувають разом з нашими на фронті. Дуже бажано, якби німці, а особливо молоді чиновники у стосунках з українцями проявляли більше вихованості, навіть, якщо такої і бракує»¹⁴⁰.

Але, незважаючи на подібні тенденції, вони не стали поширеним явищем. Органи місцевого управління стали слухняним знаряддям у руках німецької окупаційної адміністрації і працювали в унісон із німецькими завданнями на «східних землях».

2.4. Судова система РКУ

Німецька судова влада мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на репресивну практику. Адже поряд з економічними завданнями серед головних перебували ті, що були пов'язані з боротьбою проти «ворогів Райху» — комуністів, євреїв, радянського активу, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських

націоналістів та інший «підривний елемент». Своєрідністю політико-правових підходів до розв'язання цих проблем слід вважати переведення ідеологічних супротивників на кримінальний рівень. Не випадково представники різних за змістом і політичною спрямованістю антифашистських сил кваліфікувалися в німецьких документах як «бандити» та «саботажники».

Восени 1941 р. в українських регіонах постали поліцейські суди військового часу. Ці установи перебували в підпорядкуванні керівників німецьких каральних (поліцейських) установ. Вони мали право покарати винного до позбавлення волі або примусової праці до 6 тижнів, а також накласти грошовий штраф розміром до 1000 марок. Передбачалося, що «можливо, буде надано право на застосування ще вищого покарання». Відповідні повноваження накладалися й на керівників органів місцевого управління. Розпорядженням райхскомісара від 5 грудня 1941 р. їм надавалося право накладати штраф розміром до 200 крб. (20 марок) або замінити штраф примусовими громадськими роботами терміном до 2 тижнів. Компетенція українських управлінців не поширювалась на німців та громадян Райху, які підлягали покаранням винятково німецьких управлінців. Оскарження накладених покарань не допускалося. «Крім вищезазначених можливостей інше карне право не існує. [...] До дальшого розпорядження все регулюється поліцейськими та адміністративними покараннями», — зазначалося в тогочасних нормативних актах¹⁴¹.

Основним нормативним актом, який репрезентував кримінальне право, був Німецький кримінальний кодекс від 15 травня 1871 р., доповнений та змінений наступними законами станом на 1 жовтня 1941 р.

На основі Кримінального кодексу здійснювалось судочинство за справами, які перебували в юрисдикції німецьких судів. Але частина кримінальних справ виводилась з-під юрисдикції німецьких судів і передавалась українським (місцевим) кримінальним судам. Так, відповідно до § 2 Постанови Райхсміністра східних окупованих областей «Про заволодіння в зайнятих східних областях» від 21 лютого 1942 року було ухвалено постанову райхскомісара «Про покарання за незначні проступки і порушення в межах райхскомісаріату “Україна”» від 8 травня 1942

року¹⁴². Названа постанова почала діяти з 1 червня 1942 р. і базувалася на основі Німецького кримінального кодексу, з якого для підсудності місцевого населення було виведено цілий ряд статей із застереженням: «якщо потерпілий не є німець та якщо не порушено або не загрозувало німецьким правовим благам і інтересам»¹⁴³.

Із весни 1942 р., а в деяких регіонах і раніше, місцеве населення РКУ отримало можливість захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку. Це був один із основних, і потрібно визнати, — дійовий засіб захисту цивільних прав місцевого населення та врегулювання тих соціальних відносин, які виникали в суспільному середовищі.

Окупаційна адміністрація розуміла, що за допомогою спеціалізованих судових установ у неї з'явиться можливість зняти з органів управління, і без того переобтяжених службовими завданнями, врегулювання цивільних спорів та кримінальних покарань. Тому ще восени 1941 р. в окремих регіонах за дозволами німецьких владних структур були створені місцеві судові установи.

Наприклад, на Вінниччині станом на 1 грудня 1941 р. було створено Гайсинський тимчасовий міський суд у складі судді, секретаря, помічника секретаря, судового виконавця та судового слідчого [арк. 133]¹⁴⁴. У лютому 1942 р. працював Вінницький міський суд у складі 15 працівників¹⁴⁵.

Щоправда, окупаційні управлінці не поспішали створювати ці органи. Інколи на заваді ставали й об'єктивні труднощі — нестача приміщень та кваліфікованих кадрів. Тому в окремих регіонах України судові установи розпочали свою роботу лише наприкінці 1942 та в 1943 рр.^{146, 147, 148}

Відомі й відступи від цих правил. Так, керівник гебітско-місаріату «Велика Олександрівка», що на Херсонщині, своїм наказом № 6 від 18 січня 1942 р. надав дозвіл на створення сільських судів. Він визнав, що до німецьких органів влади дедалі частіше населення звертається з проханнями про розв'язання спорів, які можна було б розглянути на місці. «Щоб мені не займатися такими справами, я розпоряджаюсь, щоб у кожній сільській управі був визначений сільський суддя. Зрозуміло, що ці особи повинні бути бездоганні», — вказував гебітскомісар.

Оскільки нормативної бази, на основі якої можна було вирішувати такі питання, не існувало, та й визначені сільські судді не мали юридичної освіти, гебітскомісар встановлював, що вони могли діяти на власний розсуд. Якщо сторони конфлікту чи спору його рішення не задовольняло, вони могли звертатися до гебітскомісаріату в один «судовий день на місяць»¹⁴⁹.

Для винесення рішень та обвинувальних вироків у тимчасових судових установах застосовувалось довоєнне радянське законодавство, яке поєднувалося з німецьким нормативними установками^{150, 151}. Але ця нормативно-правова база не могла бути застосована в окупованій Україні в повному обсязі, адже суттєво змінилися ті соціальні відносини, які існували в місцевому суспільстві в довоєнний період. Тому виникали значні труднощі з уніфікованим й адекватним застосуванням радянського й німецького окупаційного законодавства, тлумаченням приписів правових норм тощо.

Навесні 1942 р. справа з формуванням місцевих судових установ зрушила з місця. Постановою райскомісара України від 15 березня 1942 р., яка базувалася на розпорядженні райхсміністра східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р. «Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях»¹⁵², передбачалося створення двох типів цивільних судів — німецьких та українських (судів шліхтерів). Останньою судовою інстанцією для них був Вищий німецький суд у Ровно, який виконував функції касаційної установи з цивільних та кримінальних справ¹⁵³.

Підсудності шліхтера підлягали: цивільні спори про майно, яке станом на 21 червня 1941 р. належало позивачу та відповідачу; виплата аліментів; визначення долі позашлюбних дітей; позбавлення батьків права представництва та виховання дітей; призначення та зняття опіки і представництва; складання заповіту шляхом внесення в судовий протокол; визнання заповіту недійсним; встановлення розміру спадщини за законом; усунення від спадщини; охорона спадщини; трудові правовідносини; надання права на одруження та розлучення; виселення з квартири; встановлення часу та місця народження¹⁵⁴.

Із метою організаційного забезпечення та умов функціонування цих судових установ керівники органів місцевого управ-

ліття отримали накази вирішити питання матеріально-технічного характеру, а також віднайти службове житло для їх працівників¹⁵⁵. Заробітна плата для них виплачувалася за рахунок установи, до якої були прикріплені місцеві цивільні суди. Нею міг бути гебітскомісаріат чи міська та районна управа¹⁵⁶.

До компетенції німецьких цивільних судів належали всі справи, вартість позову яких перевищувала 5000 крб. Передбачалося, що суб'єктами судового процесу не могли бути колишні громадяни Польщі та УРСР. Суб'єктами процесу в німецькому цивільному суді могли бути особи, приналежні до німецької національності. Джерелами права для них визначалися німецькі закони, які застосовувалися з «урахуванням місцевих умов».

При цьому німецький цивільний суд міг направити справу на розгляд відповідного українського органу, якщо суб'єктами спору були представники місцевого населення. Однак німецький суд мав право віддавати конкретні вказівки не лише щодо розгляду справи, а й винесення відповідного рішення.

Справи в німецькому суді проводилися за правилами судочинства в Третньому Райху. Участь адвоката в ньому не була обов'язковою. Представником підсудного могла бути будь-яка особа німецької національності, котра за своїми якостями відповідала цьому призначенню.

Позов, а також інші клопотання та пояснення сторін подавалися в письмовій формі безпосередньо в німецький суд або до нього ж через гебітскомісаріат чи генеральний комісаріат. Позивач готував необхідну кількість копій документів для їх вручення іншій стороні судового процесу.

Позовна заява мала містити: 1) зазначення сторін і їх законних представників, їх особисті дані та відомості про заняття й місце проживання; 2) зазначення суду, до якого звертався позивач; 3) точне визначення предмета спору, підстави обґрунтування порушеного позову, а також формулювання пунктів клопотання; 4) зазначення доказів, якими позивач бажав підтвердити або спростувати вимогу; визначення ціни предмета позову, якщо він не визначений у певній грошовій сумі.

Касаційна скарга мала містити в собі: 1) зазначення рішення, яке оскаржується; 2) пояснення, у якому обсязі оскаржується

рішення й про які його зміни клопочеться сторона; 3) точне визначення причин оскарження й посилання на нові докази та заперечення, які сторона має у своєму розпорядженні для обґрунтування скарги. Детальніше обґрунтування касаційної скарги можна було подати до німецького суду упродовж одного місяця з дня її офіційного подання¹⁵⁷.

Дещо інший, хоча багато в чому й подібний порядок судового процесу передбачався для судів шліхтерів. Шліхтери призначалися для певних районів зі згоди генерального комісаріату з подання гебітскомісарів. Вони мали проживати на цій же території й бути обізнаними з юриспруденцією та не належати до німецького громадянства. Претенденти на отримання посади судді повинні були відповідати цій посаді за своїми політичними поглядами, зовнішнім виглядом, позитивним ставленням до захисту німецьких інтересів та окупаційного управління. Перевага надавалася тим, хто володів німецькою мовою. Перевірку спеціальних фахових знань претендентів на заміщення посад суддів здійснював правовий відділ генеральних комісаріатів¹⁵⁸.

Сама посада шліхтера вводилася до штатних розписів німецьких або місцевих органів влади. Питання про відкликання шліхтерів вирішував особисто генеральний комісар. Гебітскомісар мав право лише на тимчасовий термін відсторонити шліхтера від виконання ним своїх службових обов'язків.

Нагляд за службовою діяльністю шліхтерів здійснював правовий відділ генерального комісаріату. А безпосередній нагляд і контроль за шліхтерами належав до компетенції гебітскомісара. За працівниками місцевих цивільних судів було організовано і службовий нагляд. Для кожного гебітскомісаріату з числа найбільш підготовлених і досвідчених суддів призначався головний шліхтер. Він ніс відповідальність за правильність проведення судочинства, у тому числі касаційного, безпосередньо перед правовим відділом генерального комісаріату, а також гебітскомісаром. Він же зобов'язувався звертатися до правового відділу генерального комісаріату з проханнями офіційного роз'яснення питань, які ще не були врегульовані законодавством. Передбачалося, що рішення шліхтерів мав право опротестувати представник прокуратури шляхом відповідного подання до німецького суду.

Для розв'язання цивільних та інших справ, які мав розглядати шліхтер, керівництво генеральних комісаріатів зобов'язало гебітскомісарів у найкоротші терміни створити в районних центрах, які входили до відповідних адміністративних округ, камери шліхтерів, а при кожному гебітскомісаріаті — касаційні камери.

Камера шліхтера складалася із судді, секретаря, судового виконавця та необхідної кількості канцелярських службовців. Кілька камер шліхтерів могли бути об'єднані в одну, а до однієї камери дозволялося вводити декілька шліхтерів.

До касаційної камери входило кілька шліхтерів, як правило, обершліхтер та двоє засідателів, котрі чергувалися між собою. Але судді, які вже брали участь у розгляді справи, до касаційного провадження не допускалися.

Найвразливішим місцем у роботі місцевих цивільних судів була відсутність повноцінної нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалося винесення рішень у цивільних спорах населення.

У німецьких інструктивних документах із цього приводу вказувалося: «Шліхтер повинен насамперед вживати основні положення законів, запроваджені для Райхскомісаріату Райхсміністерством для зайнятих східних областей або Райхскомісаром України і уповноваженими на те установами. Взагалі ж шліхтер розв'язує питання за своїм справедливим розсудом, зважаючи на основні положення законів, що є спільним здобутком європейської культури.

При цьому в деяких випадках можуть бути застосовані принципи законів, які діяли в даній місцевості до запровадження радянського права, якщо вони відповідають духу теперішнього часу.

Треба прагнути досягнення одноманітного застосування принципів німецького права за його суттю»¹⁵⁹.

Німецькі власті розуміли становище, у якому опинилися місцеві судді. А тому для підвищення їх кваліфікації генеральними комісаріатами проводилися більш-менш регулярні службові наради. Одна з таких нарад відбувалася 26–28 листопада 1942 р. в генеральній окрузі «Київ». На нараду запросили головних шліхтерів та шефенів гебітскомісаріатів.

У перший день наради перед присутніми виступив начальник правового відділу генерального комісаріату д-р Гюнтер. Тема його доповіді «Завдання та статус шефенів і шліхтерів» мала актуальний, як на той час, характер. Упродовж трьох днів учасники наради прослухали лекції на теми: «Вчення про зміст злочину», «Основи цивільного процесу», «Про судові формуляри, формальності при отриманні свідчень і в листуванні, ведення канцелярських книг», «Моральні основи правового життя», «Співучасть у кримінальному праві». Учасники наради отримали й практичні поради щодо застосування законодавства. Перед ними виступили судді м. Києва, які також поділилися своїм досвідом роботи¹⁶⁰.

Німецькі інструкції зобов'язували шліхтерів дотримуватися певних правил, зокрема правила місцевої підсудності. Відповідно до нього шліхтеру були підсудні лише відповідачі, які мешкали в районі його службової компетенції.

Законодавство передбачало спрощений розгляд судових справ. Якщо до суду в день подачі позовної заяви з'являлися обидва суб'єкти спору, то справу дозволялося розглянути негайно. При цьому шліхтер мав право ухвалювати рішення на основі заслуховування усних пояснень сторін процесу. При усному розгляді цивільного спору в обов'язковому порядку оформлявся відповідний протокол судового засідання, до якого вносилися: істотні деталі розгляду, порушені клопотання, результати допитів свідків та дані експертизи, винесене рішення й можлива мирова угода. Протокол підписував шліхтер.

Передбачався й письмовий порядок проведення судового процесу. Сторони позову надавали свої письмові пояснення, а шліхтер мав право ухвалювати рішення і без їх усного опитування та виклику свідків.

Шліхтери під час проведення судового процесу мали прагнути до того, щоб сторони спору уклали мирову угоду. Власне це й стало основним завданням роботи місцевих цивільних судів. У випадку досягнення мирової угоди вона складалася в присутності шліхтера й підлягала безумовному виконанню так само, як і судове рішення.

Усі судові рішення шліхтера обґрунтовувалися та оформлялися в письмовій формі. Лише в тому випадку, якщо сторони

цивільного спору відмовлялися від вимоги обов'язкового письмового обґрунтування винесеного шліхтером судового рішення, воно не проводилося¹⁶¹.

Рішення шліхтера можна було оскаржити лише через касаційну камеру. Сама скарга подавалася установі шліхтера, який і передавав її на розгляд касаційної установи. Визначався й місячний термін для подачі відповідної скарги. Обраховувався він із моменту вручення судового рішення.

Скарга мала містити в собі зазначення оскаржуваного рішення, а також обсяги та підставу, на якій вона оскаржувалася. Кожній стороні, яка не змогла подати скаргу вчасно через стихійні лиха та інші непереборні причини, касаційна камера могла поновити термін її подачі. Для цього встановлювався термін у два тижні, які наступали після усунення причин перешкод. А в особливо складних випадках встановлювався не більш як однорічний термін подачі касаційної скарги¹⁶².

Німецькими інструкціями, які регулювали порядок діяльності місцевих цивільних судів, передбачалися й заходи щодо забезпечення виконання їх рішень. При цьому примусовому виконанню підлягали: «а) наявні рішення, які набули законної сили, або постанови про попереднє виконання, виконавчі накази, запротоковані судові угоди і належні до виконання рішення Німецького Суду, які передаються виконавцеві для виконання разом із завіреним перекладом оригіналу; б) рішення шліхтера, які набули законної сили або належні до виконання; в) угоди, складені у шліхтера»¹⁶³.

У разі, якщо після закінчення терміну подання касаційної скарги вона не надійшла на розгляд відповідної судової установи, звідти на адресу камери шліхтера відправлялося відповідне повідомлення. Лише після отримання цього підтвердження шліхтер одержував право видати свідоцтво про набуття рішенням суду законної сили.

Шліхтер мав право зупинити виконання судового рішення. Це право він отримував у випадку, коли надходила скарга про попереднє виконання або про поновлення попереднього стану. У відповідь на отримане клопотання шліхтер міг тимчасово припинити примусове виконання як при забезпеченні самого судового позову, так і без нього. Зупинити примусове виконання

судового рішення шліхтера можна було лише в тому випадку, коли зацікавлені в цьому особи могли довести, що це завдасть їм непоправної шкоди. Постанова про припинення примусового виконання могла ухвалюватися без усного розгляду справи й заслуховування сторін процесу та оскарженню не підлягала¹⁶⁴.

Примусове виконання рішення суду провадилося на підставі виданих секретарем камери шліхтера відповідних документів. У ній обов'язково зазначався той факт, що виконання є примусовим.

Осібнo визначався й порядок дій судових виконавців. Провівши процедуру примусового виконання, судовий виконавець видавав боржникові виконавчий документ і розписку в отриманні від нього належного майна. Такий же порядок передбачався і в разі часткового виконання судового рішення.

Судовий виконавець мав право провадити не лише обшук у приміщенні боржника, а й безперешкодно діставатися до нього. У разі опору боржника, перешкоджання діям посадовця, наприклад, недопущення в приміщення, де перебував боржник, виконавець звертався за допомогою до органів місцевої поліції. При цьому за фактом вчинення кожної виконавчої дії він зобов'язувався складати відповідний протокол¹⁶⁵.

Певний обсяг прав залишався і в суб'єкта примусового стягнення. Передбачалося, що судовий виконавець, накладаючи арешт на належне боржнику майно чи заробітну плату, в обов'язковому порядку мав залишити тому «потрібні засоби для скромного існування»¹⁶⁶.

Якщо примусове виконання стосувалося нерухомого майна на суму понад 10000 крб. і коли ця процедура зачіпала права та майнові інтереси громадян Третього Райху та осіб німецької національності, у цих випадках справа розглядалася німецьким цивільним судом.

Німецький суд розглядав ці питання й тоді, коли за примусового виконання боржник заарештовувався або ж на нього накладався грошовий штраф.

Окремо захищалися й права судового виконавця. Так, у випадку, коли він зазнавав образ або інших неправомірних дій, посадовець мав право звернутися за захистом до шліхтера. При

цьому шліхтер розглядав справу, заслуховуючи тільки пояснення судового виконавця.

Треті особи в порядку особливого судового проведення також могли заявити про свої права. У цьому випадку шліхтер мав право зупинити примусове виконання таким порядком, як це провадилося при оскарженні постанови про попереднє виконання.

На клопотання боржника шліхтер мав право анулювати цілком або частково вже проведені заходи щодо виконання примусового стягнення. А ретельно перевіривши всі обставини справи, він мав право забезпечити законні інтереси боржника, якщо «дії, щодо боржника є надто суворі й суперечать здоровому глузду»¹⁶⁷.

За проведення самої процедури цивільного судового процесу в кожній інстанції стягувалося в залежності від складності справи від 5 до 10% суми позову, але не менш як 5 крб. Дозволялося стягувати й так звані канцелярські витрати в розмірі 1 крб. за кожен сторінку судової справи. Мито до камери шліхтера сплачував позивач, а канцелярські витрати — особа, на яку складався документ. Шліхтер мав право відтермінувати сплату митних платежів неплатоспроможній особі повністю або частково, а також зменшити розмір мита до 5 крб. за умови складання мирової угоди¹⁶⁸.

Таким чином, місцеві цивільні суди, які постали на теренах РКУ весною 1942 р., розв'язували цивільні спори й мали стати ефективним засобом спокою та дотримання правопорядку з боку населення. Найслабшим місцем у їх діяльності вважалась неповноцінна нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося судочинство.

Майже одночасно з вирішенням проблеми цивільного судочинства було здійснено спробу врегулювання питань кримінального порядку. На підставі постанови райхсміністра східних окупованих територій «Про встановлення правопорядку в окупованих східних областях» райхскомісар ухвалив розпорядження «Про покарання дрібних злочинів і порушень в межах Райхскомісаріату України» від 8 травня 1942 р. У результаті — на теренах РКУ із 1 червня 1942 р. вводилися місцеві кримінальні суди (суди шефенів)¹⁶⁹, хоча саме положення про службовий статус шефенів з'явилося пізніше.

Розпорядження визначало перелік суб'єктів, які підлягали новому кримінальному судочинству. До них належали винятково представники місцевого ненімецького населення. У цьому документі не знайдемо жодної згадки про місцеве єврейське населення.

Українські шефени діяли за уповноваженням гебітскомісарів, хоч право на їх призначення та звільнення належало генеральним комісарам. Так само, як і шліфенів, їх зараховували до штатів органів місцевого управління. Службовий нагляд за професійною діяльністю шефенів здійснювався як гебітскомісаріатами, так і правовими відділами генеральних комісаріатів.

Українські шефени застосовували німецьке кримінальне законодавство, якщо сума збитків, нанесена неправомірними діями підсудного, не перевищувала 1 тис. крб. Шефени мали право засудити винного до арешту або тюремного ув'язнення терміном до двох років, грошового штрафу розміром до 10 тисяч крб. із заміною позбавлення волі до трьох місяців. Також шефени могли засудити винного до конфіскації належного йому майна. Ці покарання могли застосовуватися як окремо, так і разом. Результатом проведеного судового засідання було оголошення вироку. Вирок мав бути обґрунтований та викладений у письмовій формі.

Українські шефени були уповноважені накладати ці види покарання лише до осіб ненімецького походження, а також за умови, якщо дії підсудного не зачіпали інтереси Німеччини.

Гебітскомісари могли переглянути вирок шефенів, як звільнити засудженого від відбуття покарання, так і, навпаки, призначити розгляд справи німецьким судом або взагалі вирішити це питання в позасудовому порядку.

Вирок шефенів підлягав виконанню, якщо гебітскомісар чи німецька прокуратура не висували щодо нього жодних заперечень. Усі кримінальні покарання у вигляді позбавлення волі виконувалися винятково в німецьких каральних установах. А от грошові штрафи надходили на рахунки того органу, у штатах якого перебував шефен та службовці відповідної судової установи. Щоправда, гебітскомісаріти мали право акумулювати зібрані кошти на власних банківських рахунках.

У цьому нормативному акті зазначалися умови, за якими гебітскомісари та німецькі й особливі суди зберігали свою частку впливу за місцевим кримінальним судочинством. Так, зокрема, було визначено, що гебітскомісар і без проведення судового процесу мав право засудити винного до арешту, тюремного ув'язнення до шести тижнів, грошового штрафу до 10 тисяч карбованців та конфіскації майна й публікації вироку щодо покарання особи, визнаної винною. Судовий процес міг проводитися й без усного заслуховування сторін. Оголошений вирок не підлягав оскарженню.

Передбачалося, що райхскомісар міг уповноважити окремих гебітскомісарів провадити кримінальне судочинство щодо місцевого населення за особливим, жорсткішим варіантом. У разі, якщо покарання, призначені рішенням гебітскомісара, перевищували встановлені правові санкції, засуджений упродовж одного місяця мав право звернутися до німецького суду з проханням провести розгляд справи звичайним судовим порядком.

Клопотання про судовий розгляд кримінальної справи мало бути зафіксоване гебітскомісаріатом, німецьким судом, німецькою поліційною установою й надійти до прокуратури¹⁷⁰.

Попереднє досудове розслідування проводилося відповідними німецькими та місцевими поліційними органами. Лише після цього з санкції гебітскомісара справа передавалася на розгляд до місцевого кримінального суду. Так само й німецький суд чи прокуратура могли передавати справи на розгляд до суду шефенів. Кожна справа, яка потрапила до установи шефена, підлягала обов'язковій реєстрації в спеціальному реєстрі кримінальних справ.

Не пізніше, ніж за три доби до розгляду кримінальної справи шефен викликав обвинуваченого для повідомлення йому суті обвинувачення. За необхідності викликалися також свідки та експерти у справі. В особливих випадках шефен мав право розглянути справу в пришивдшеному порядку.

У разі неявки свідків чи обвинуваченого, який перебував на свободі, шефен звертався до гебітскомісаріату чи відділення місцевої поліції з проханням про забезпечення їхньої примусової явки до суду. При цьому обвинувачений міг бути заарештований.

У разі, коли обвинувачений перебував у місці утримання, яке розташовувалося на великій відстані від місця розгляду справи, вона передавалася тому шефену, у районі юрисдикції якого мешкала ця особа. Шефен, якому передавалася ця справа, не мав права відмовитися від її розгляду.

Німецькі піддані та особи німецької національності не могли викликатися шефеном у якості свідків чи експертів. У разі необхідності їхнього допиту шефен звертався з відповідним проханням до німецького суду. При цьому він подавав як короткий опис, так і саму кримінальну справу.

Українці, які перебували на службі в німецьких установах, могли бути допитані в якості свідків лише з дозволу свого керівництва¹⁷¹.

Усе діловодство в камерах шліхтерів провадилось українською мовою¹⁷². Судді отримували українські переклади нормативних актів, відповідно до яких здійснювали судочинство¹⁷³. Ті ж самі правила були встановлені й для камер шефенів. Самі ж рішення та вироки цих судів ухвалювались та оголошувались «іменем Закону»^{174, 175}.

За свою роботу шефени та шліфени отримували заробітну плату. У середньому вона становила 950 крб. За успіхи в роботі передбачалися також тридцятивідсоткова доплата до основної заробітної плати¹⁷⁶. В умовах окупації заробітної плати не вистачало, тому українські судді намагалися домогтися права на користування службовими їдальнями¹⁷⁷. Аби збільшити харчовий раціон, їм доводилося також вирощувати городину на наданих у користування місцевою владою сезонних земельних ділянках¹⁷⁸.

Кваліфікованих спеціалістів, які змогли б посісти всі вільні вакансії в судових установах, не вистачало, тому на теренах РКУ постали камери шефенів-шліхтерів. Як результат, спеціалізація судів скасовувалася, а комбіновані камери шефенів-шліхтерів розглядали як цивільні, так і кримінальні справи.

У багатьох документах йдеться про перевантаженість працівників судових установ кількістю справ, що надходили на їх розгляд. Так, у Полтаві на міського обершліхтера було перекладено розгляд цивільних справ одного з міських районів, хоча

за своїми службовими повноваженнями він мав би здійснювати контроль за діяльністю інших шліхтерів міста та керувати відповідною касаційною установою. Та реакція влади була досить типовою для того часу — замість зменшення службових завдань на обершліхтера поклали ще й обов'язки міського нотаря¹⁷⁹. Міські власті не мали права здійснювати ці питання поза санкцією гебітскомісаріату, але реальність була такою, що місцевий бургомістр обійшовся без формальних узгоджень із німецькою адміністрацією гебітскомісаріату¹⁸⁰.

Керівники органів місцевого управління не завжди й не в повному обсязі виконували німецькі вказівки щодо належного матеріально-технічного забезпечення судів шєфєнів та шліхтерів. Для прикладу, 1 лютого 1943 р. до голови Полтавської районної управи надійшло службове подання шліхтера одного з районів м. Полтави, у якому зазначалося: «зала судових засідань для районного судді, яка відремонтована міською управою не використовується через те, що у ній зовсім відсутні меблі (ні стола, ні стільців). Суддя користується залом міських суддів, а останні повинні розглядати справи в кабінеті, де містяться чотири судді, що звичайно не дуже приємно, адже це заважає роботі інших суддів, та не дає можливості приймати прохачів і з ними мати переговори. Засідання йдуть одночасно і в міських суддів і в районних. Нотар теж не може зайняти кімнати, яку нами для нього відремонтовано, адже за відсутністю палива ми не можемо її опалювати»¹⁸¹.

Незважаючи на це службове звернення, місцева влада не змінила свого ставлення до діяльності судів. Невдовзі, у березні 1943 р., у судових установах та нотаріаті Полтави скоротили 18 посад, що, звісно, не кращим чином позначилося на їх роботі¹⁸².

Своєрідність функціонування місцевих судових установ на теренах РКУ виявлялася і в тому, що до участі в розгляді справ допускалися адвокати. Вимоги до цієї категорії працівників юридичної сфери були подібними до суддів — наявність відповідної фахової підготовки та досвіду професійної діяльності, лояльне ставлення до німецької влади. Не мали права обіймати ці посади колишні комуністи, працівники НКВС та прокуратури, євреї.

В окремих генеральних комісаріатах РКУ існували особливості відновлення адвокатури. Так, за погодженням із керівником гебітскомісаріату «Житомир» на початку 1942 р. в цьому адміністративному окрузі з'явився дещо несхожий на інші регіони інститут судових захисників. Відповідно до положення про адвокатуру, що з'явилося в лютому 1942 р., адвокати зобов'язувалися перебувати при судових установах для виконання доручень приватних осіб та захисту їх інтересів. Адвокатами могли бути особи не лише з юридичною освітою, а з практичним, не менш як дворічним досвідом роботи.

Не могли бути адвокатами: особи, молодші 25 років; службовці; позбавлені адвокатського звання за вчинений злочин та ганебний вчинок; жінки.

За недостатньої кількості адвокатів судовими установами могли призначатися повірені. Претенденти на зарахування до числа повірених повинні були мати середню освіту та трирічну «судову практичну підготовку», а також скласти іспит із матеріального та процесуального права.

Повірені в обов'язковому порядку отримували свідоцтво на право займатися відповідною діяльністю. За це вони сплачували на рахунок міської управи 300 крб.¹⁸³

Окупаційна влада не могла дозволити вільну й безконтрольну діяльність адвокатів. Улітку 1942 р. обсяг їх повноважень помітно обмежили, а на їх місце так званих «правових радників». Щоправда, генеральні комісари «не поспішали» із впровадженням нормативних актів райхскомісара з цього питання. Розпорядження німецьких регіональних керівників, які регулювали діяльність правових радників, з'явилися взимку 1942/1943 рр.

Порядок затвердження їх на цих посадах був подібним до призначення шефенів та шліфенів. Особи, які претендували на заняття відповідним видом діяльності, допускалися до цього винятково гебітскомісаром. Правовим радниками могли стати особи, «які за їх особистими якостями й політичною настановою, а також попередньою науковою або практичною освітою гідні до цієї діяльності й можуть поручитися, що вони завжди будуть обстоювати за німецьким управлінням»¹⁸⁴.

Правовий радник мав відмовитися від своїх послуг, коли на них претендують «для явно протизаконних, нечесних або непристойних цілей, або коли він свої послуги вже забезпечив другій стороні в протилежних інтересах». Він не міг видавати іншим приватним особам довірених таємниць¹⁸⁵.

За родом своєї професійної діяльності вони об'єднувались у Бюро правових порадників, які створювалися в кожному гебітс-комісаріаті¹⁸⁶. Так окупаційній владі було легше контролювати їх діяльність.

За встановленими правилами надання юридичної допомоги місцевому населенню мало платний характер. Так, відповідно до Тимчасового розпорядження генерального комісара округи «Волинь та Поділля» 3 вересня 1942 р. «Про тарифи для місцевих правних дорадників», ухваленого на основі відповідного розпорядження райхскомісара від 9 липня 1942 р., встановлювалося, що адвокат за свої послуги в цивільному спорі, який розглядався в судовому порядку, мав право отримувати винагороду не більше, ніж 1% від вартості позову.

Зазвичай адвокати захищали обвинувачених за обопільною з ними згодою, отримуючи за це грошову винагороду. Але відомі випадки, коли захисників для тих, хто не міг оплатити їх послуг, призначав суддя¹⁸⁷.

Найменший розмір винагороди становив 15 крб. При цьому було встановлено, що адвокат міг отримувати від 50 до 150 крб. за підготовчу роботу, а також від 100 до 300 крб. за участь у судових засіданнях. В особливо складних випадках оплата праці адвоката становила 500 крб. Він також мав право на відшкодування витрат на службові відрядження та харчування. У разі непорозумінь зі своїм клієнтом щодо оплати праці адвокат міг звернутися до суду шліхтерів із вимогою повернути йому обіцяні кошти¹⁸⁸.

Доходи адвокатів контролювалися відповідними органами, а заробітну плату вони одержували при юридичних консультаціях, у яких працювали. Так, п'ятеро адвокатів юридичної консультації м. Миколаєва в грудні 1941 р. одержали від 515 до 895 крб. У травні 1942 р. рівень заробітної плати суттєво зріс. У цей час адвокати одержали від 1, 5 до 2 тисяч крб., хоча деяким із них було нараховано лише 100 та 220 крб.¹⁸⁹

Діяльність правових радників мала позитивний характер, адже з їх допомогою місцеве населення отримувало юридичну допомогу й могло певним чином захистити свої й без того обмежені окупаційною адміністрацією права. І хоча перевірки діяльності правових радників засвідчували численні порушення, у тому числі й приховування прибутків¹⁹⁰, але саме завдяки їм на теренах РКУ з'явилася більш-менш збалансована система правових засобів та механізмів захисту місцевого населення, нормативного врегулювання розхитаних війною соціальних відносин. Один із сегментів цієї системи й забезпечував інститут правових радників.

Ще одним засобом регулювання соціальних відносин стало створення місцевого нотаріату. Із середини лютого 1942 р. на теренах РКУ почало діяти розпорядження з тимчасового врегулювання місцевого нотаріату. Цим нормативним актом встановлювалося, що українські нотаріуси мали право виконувати свої повноваження лише стосовно місцевого населення.

Призначення їх на відповідні посади мало подібний до шенів та шліфенів порядок. Гебітскомісар пропонував їх кандидатури на затвердження генерального комісаріату. Попередньо він мав перевірити благонадійність та кваліфікацію претендента на заміщення цієї посади.

Як правило, свою службову діяльність нотаріус проводив у межах районної чи міської управи. Районні управи зобов'язувалися передати нотаріусам у службове користування відповідні приміщення та канцелярське приладдя.

Заробітну плату нотаріуси також отримували за рахунок бюджету районної управи, хоч вони мали право й на половину прибутків, які надходили від їх фахової діяльності. Загалом вони не могли отримувати більші розміри виплат, аніж за 2-ою групою встановленої тарифної сітки для працівників, зайнятих у місцевих установах¹⁹¹. Фактично оплата праці українських нотарів сягала рівня зарплат голів районних та міських управ. Як свідчить документація службових перевірок, частина з них шляхом приховування прибутків змогла доволі непогано забезпечити себе засобами існування.

Отже, місцеві судові установи, нотаріат та адвокатура створювали правове підґрунтя для унормування соціальних відносин у різних сферах життя періоду нацистської окупації.

2.5. Поліційні формування РКУ

Відповідно до указу А. Гітлера від 17 липня 1941 р. поліцейська охорона захоплених східних областей покладалася на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімлера. В Україні з'явилися пристосовані до місцевих умов поліційні формування комбінованого типу. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції становили порівняно невеликий «елітний підрозділ» під назвою поліції безпеки та СД. Із невідомих причин у радянській історіографії та пропаганді це формування отримало назву «гестапо».

Основним правоохоронним органам у РКУ виступала стала поліція порядку, яка складалася з двох підрозділів — охоронної поліції та поліції порядку. До неї ж належала й цивільна жан-дармерія РКУ та пожежна поліція.

Керівництво поліцією СД та поліцією порядку здійснював вищий СС і поліцейський фюрер, який мав двох заступників — з поліції безпеки й СД та поліції порядку. У кожному з генеральних округів усією поліцією керував СС і поліцейський фюрер, який також мав двох заступників.

На рівні гебітскомісаріатів була сформована приблизно аналогічна організаційна структура поліцейських органів, за винятком підрозділів поліції безпеки й СД, які створювались в окремих містах генеральних округ¹⁹².

На території РКУ до складу адміністрації округ і районів належали також відділення поліції безпеки й СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г. Гімлеру. Слід зазначити, що це відомство виконувало репресивно-каральні функції, а його керівник був чи не найбільш наближеною особою до А. Гітлера, що й визначало його місце в державно-політичній структурі Третього Райху. Це не могло не відобразитися на ситуації з управління окупованими територіями України. До постійного конфлікту між А. Розенбергом та Е. Кохом додалася ще й міжвідомча боротьба.

Той, хто «не розумів» ситуації або поведився занадто самопевнено, міг поплатитися посадою. Для прикладу назвемо конфлікт між генеральним комісаром округи «Житомир» Клеммом та відомством Г. Гімлера. Генеральний комісар, виконуючи свої службові завдання, не приймав деяких заходів відповідного відомства, а тому постійно звертався за допомогою до А. Розенберга, Е. Коха та вищого начальника СС і поліції Прютцмана зі скаргами на втручання СС і поліції в його повноваження.

У ситуацію втрутився особисто А. Гітлер. Під час приїзду у свою ставку, розташовану неподалік Житомира, він викликав генерального комісара до себе й виніс йому догану за намагання обмежити компетенцію СС і поліції. Уже наступного місяця Клемм був відправлений у відставку.

У вересні 1942 р. А. Розенберг та Г. Гімлер підписали угоду про розмежування компетенції їх відомств. У відповідності з цим вищий начальник СС і поліції Прютцман і підпорядковані йому начальники СС і поліції в генеральних округах виконували вказівки Г. Гімлера. Тепер генеральні комісари отримали право віддавати вказівки поліції порядку в жандармерії та шуцполіції, але не мали права віддати накази командирам штабів СС і поліції в округах та містах.

На місце Клемма був призначений бригаденфюрер СС Е. Лейзер, який у свій час довів свою відданість СС. Призначення Лейзера не було єдиним випадком. За допомогою цього методу на керівні посади в райхскомісаріаті потрапляли «люди» Г. Гімлера, що забезпечувало йому свою долю контролю над східними окупованими областями¹⁹³.

Наймасовішим німецьким поліційним органам у РКУ стала цивільна жандармерія, яка поділялась на відповідні пости. Особовий склад цих постів підпорядковувався поліцейському керівнику гебітскомісаріату.

Чисельність особового складу жандармських постів була невеликою. Для прикладу, жандармський пост у Софіївці (гебітскомісаріат «П'ятихатки») складався з 20 чол. Також у районі Софіївки та Фрізендорфу дислокувалася жандармська команда з 5 вахмістрів¹⁹⁴. У інших генеральних округах кількість жандармських служб також була невеликою. Так, у генеральному окрузі «Київ»

діяло 4 головні жандармські команди, а саме: в області «Київ», Полтаві, Білій Церкві та Лубнах¹⁹⁵, яким довелося контролювати 122 райони¹⁹⁶. Окрім них, у системі органів жандармерії зазначеного генерального округу діяло 24 керівники жандармерії гебітскомісаріатів, 3 підрозділи залізничної жандармерії (Київ, Полтава, Біла Церква), а також 98 жандармських постів та батальйони охоронної поліції № 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121. При командирі поліції порядку зазначеного округу перебувала авіаційна група¹⁹⁷.

До встановлення єдиних жандармських постів їх функції та службові повноваження перекладались на поліцейські батальйони, що розміщувались на теренах РКУ. Так, підрозділи поліцейського батальйону № 320 виконували функції жандармських постів у районах Ровно, Луцька, Ковеля, Горохова та Здолбунова¹⁹⁸.

Діяльність жандармських постів засвідчує донесення відповідного підрозділу, що перебував у районі П'ятихаток, спрямоване начальнику жандармерії Дніпропетровська в червні 1942 р. За травень 1942 р. жандармами було допитано 342 особи, із них — 36 «відповідно до заяв». Серед затриманих — «дітовбивці», 6 партизанів, 10 парашутистів, особи, які вчинили «політичні помилки», а також два начальники місцевої поліції з причини «політичної неблагонадійності». Жандармерія затримала 9 військовополонених без наявних документів, одного єврея та румунського солдата-дезертира.

З власної ініціативи жандармів було проведено 2 акції з конфіскації майна. На підконтрольній жандармському посту території нещасних випадків та застосування зброї за звітний період зафіксовано не було. Але жандарми не змогли розкрити два випадки виявлених крадіжок майна. За травень 1942 р. цей жандармський пост отримав 300 доносів щодо незаконного забою худоби¹⁹⁹.

Відповідно до звіту про діяльність жандармського посту «Гребінки» (генеральна округа «Київ»), адресованого керівництву у Васильків, за період від 4 до 10 жовтня 1942 р. на підконтрольній території сталося 14 правопорушень. Жандармерією було проведено 4 обшуки та заарештовано 2 особи. Виявлені

правопорушення стосувалися нехтування правилами світломаскування, відмови виконувати роботу та хуліганства²⁰⁰.

Механізм притягнення до кримінальної відповідальності мав наступний порядок. У випадку виявлення правопорушень порядку начальник місцевої поліції проводив слідство, після чого передавав відповідні матеріали начальнику жандармського посту для притягнення осіб, визнаних винними, до відповідальності. Матеріали про випадки порушення громадського порядку (у тому числі й самогоноваріння) оформлялись у вигляді рапорту²⁰¹. Слідчий збирав інші матеріали до справи, зокрема характеристики, у яких зазначались такі дані, як поведінка та «трудова активність»²⁰². Розглянувши надані матеріали, керівник посту передавав їх до гебітскомісаріату (відділ II), а той у свою чергу — кримінальному судді або в іншу спеціалізовану установу.

Керівництво особового складу розгалужених жандармських постів надсилало на адресу вишого керівництва службові донесення, які певною мірою відображають ситуацію, що склалась у сфері функціонування управлінського апарату окупаційних органів влади. Окрім того, у цих донесеннях фіксувалась «закрита» інформація щодо поведінки місцевого населення, діяльності партизанських загонів тощо. Так, у донесенні жандармського посту (м. Софіївка) начальнику поліції в П'ятихатках (генеральна округа «Дніпропетровськ») від 23 вересня 1942 р. зазначалось, що «настрої українців відповідають тим обставинам, що склались». Незадоволення в місцевому середовищі викликали пільги, надані «російським німцям».

У зазначеному донесенні вказана та обставина, що жандармський пост має невеликі сили, а тому зовнішня служба «не може бути проведена в достатньому розмірі, а також відсутня можливість достатнім чином контролювати поліцейські пости».

Німецька жандармерія стежила за діяльністю української поліції, для особового складу якої призначалося навчання в «головній» (Дніпропетровськ) та «обласній» (П'ятихатки) школах.

В умовах відсутності нормального телефонного зв'язку важливого значення набували можливості транспортної мобільності. Але і в цьому випадку називаються негативні факти. Мотоцикл,

яким до цього користувався жандармський пост, був у несправному стані. Тому для транспортного сполучення та виконання службових обов'язків використовувались коні.

На території, яку контролював жандармський пост, окрім зазначеної української поліції, перебувало кілька охоронних частин, а також дві «козацькі поліцейські сотні» та калмицький ескадрон, які охороняли залізницю. У випадку «особливо важливих військових подій» формувалася загін, що складався лише з осіб німецької національності.

Жандармський пост здійснював протиповітряну охорону, боровся з парашутистами. Про всі випадки перельоту радянських літаків повідомлялося в головний попереджувальний пункт у Кривому Розі²⁰³. За надані послуги з забезпечення продуктами харчування, дровами місцевими підприємствами жандармерія сплачувала відповідні кошти²⁰⁴.

Жандармерія спільно з українською поліцією вивчала випадки смертей людей. Свідки події складали заяви й передавали їх до жандармського посту²⁰⁵.

До жандармського посту мали право звертатися місцеві мешканці зі скаргами на неправомірні дії українських поліцаїв²⁰⁶, зокрема надмірне застосування зброї та заподіяння тяжких поранень²⁰⁷. У випадку таких дій українських поліцаїв жандармерія проводила слідство²⁰⁸. Зверталися також і поліцаї з проханнями вирішити певні проблеми, наприклад, навести лад з видачею продуктових пайків, оскільки керівництво поліції намагалося прибрати їх для власних потреб²⁰⁹. До жандармерії апелювали громадяни, які називали відомі їм факти діяльності радянських підпільників, осіб, які закликали боротися з німецькою владою. Називалися також і факти зловживань місцевої адміністрації²¹⁰. Здійснювалося також виявлення осіб, які агітували проти німецької влади, говорили про успіхи Червоної армії²¹¹. Ще одним із напрямів роботи жандармських постів став розгляд справ щодо спекуляції²¹², крадіжок майна^{213, 214}.

Німці також пішли на створення допоміжних поліцейських підрозділів із місцевих мешканців (українців, поляків, білорусів, росіян і т. д.). До кола обов'язків «Допоміжної української поліції

на службі німецького Вермахту» входила не тільки підтримка громадського порядку, а й виконання багатьох інших розпоряджень німецького командування й окупаційних властей, зокрема виявлення «неблагонадійних елементів», боротьба з партизанами й підпільниками, охорона сільськогосподарського збіжжя, етапування й утримання ув'язнених тощо.²¹⁵

Німецькі поліційні формування мали невеликий чисельний склад, тому їх не могло вистачити для виконання покладених на них завдань. У зв'язку з цим в Україні з'являється найчисленніша за складом охоронна поліція. Вона складалася з місцевої охоронної поліції, шуцбатальйонів, пожежної охорони та допоміжних формувань. У РКУ діяли також залізнична та водна поліція. В окремих регіонах водна поліція перебувала у складі районного шуцманшафту під назвою «водна інспекція»²¹⁶.

Створена окупаційною адміністрацією система місцевих поліційних органів забезпечувала виконання специфічних завдань, викликаних функціональними (часто невідкладними) потребами та запитами суспільства окупаційного типу. Найважливішими серед них слід вважати: наведення елементарного порядку та здійснення контролю за його дотриманням, реалізація господарсько-економічних установок окупаційної адміністрації, боротьба з противниками режиму, участь у технічній підготовці та забезпеченні каральних заходів гітлерівців. Окупанти не могли обійтися без послуг осіб, які знали місцеві умови й володіли певними професійними навичками. Без них гітлерівці взагалі не могли створити найпростішої управлінської системи.

Кількість осіб, які прийняли пропозиції окупаційної адміністрації і вступили на службу в поліцію, була доволі значною. Її важко підрахувати, оскільки частина цих людей неодноразово змінювала місце служби. Слід врахувати постійні ротації та «зачистки» поліційних установ, що проводилися чи не з перших днів їх створення. Так, у межах генеральної округи «Київ» станом на літо-осінь 1943 р. не лишився на посаді жоден із начальників районної поліції, який отримав призначення в 1941 р. За увесь період окупації на цих посадах перебувало четверо-п'ятеро, а той і більше осіб. Аналогічні зауваження можна віднести й до осіб, які займали інші, не лише відповідальні, а й рядові посади в

поліційному апараті. Невідомою залишається й кількість поліцаїв, які загинули під час виконання службових обов'язків.

Кількість особового складу поліції не мала сталих розмірів, збільшуючись відповідно до хронологічних меж окупації. Так, у листопаді 1941 р. в Білоцерківській поліції за штатом нараховувалось 35, а вже в лютому 1943 р. — 140 осіб. Отже, як бачимо, чисельність поліцаїв лише по Білій Церкві збільшилась у чотири рази. Крім того, у підпорядкуванні начальника районної поліції перебувала поліція сільської місцевості у складі 5 кушів. Усього чисельність поліцаїв Білоцерківського району сягала 350 осіб, не рахуючи 5 начальників сільської кущової поліції та їх заступників²¹⁷.

Особовий склад сусідньої з Білою Церквою Тетіївської районної поліції становив 110 осіб, з них 40 осіб служили в сільській поліції. Вік поліцаїв був різним, але більшість становили фізично здорові чоловіки від 20 до 35 років. Згідно з оглядовими довідками, які містяться в матеріалах кримінальних справ на поліцаїв Тетіївщини, в основному вони представляли категорію громадян, які народилися в 1903, 1904, 1907, 1915, 1921 та 1922 рр.²¹⁸ Як бачимо, за віком поліцаї були доволі молодими людьми.

Представники місцевої поліції посідали особливе місце в системі каральних відомств РКУ. Це пояснюється кількома міркуваннями. По-перше, майже всі поліцаї (особливо в селах) були представниками місцевого населення, серед якого їм довелось мешкати чи не все життя. По-друге, ступінь їх інтеграції в місцевий соціум був високим, оскільки поряд мешкали їх батьки та найближчі родичі, сім'ї. Часто зневага й ненависть до поліцаїв переносились і на їх найближчих родичів, батьків, дружин та дітей. Кожен, хто йшов на службу в поліцію, розумів ситуацію, у якій неодмінно опинялися його родичі. Доволі часто ці люди потребували схвалення своїх дій найближчим оточенням. Названі зауваження майже не стосуються тих, хто перебував на службі в поліційних батальйонах та підрозділах Вермахту, оскільки вони дислокувалися за межами тих місць, де їх добре знали. Тому їм не довелося переходити «морального Рубікону», характерного для місцевих поліцаїв.

Траплялося так, що до поліції й цивільних органів управління вступали цілі «родинні клани», які допомагали один одному грабувати місцеве населення, нагромаджували майно, ділилися здобутими речами ув'язнених чи розстріляних людей та реалізували його на ринках.

Німецькі управлінці ставили високі вимоги до професійних якостей поліцаїв. Окрім цього, претенденти на заміщення посад поліцаїв мали тримати й певну морально-етичну «планку». Тому особи, які надмірно вживали алкоголь, проявляли недисциплінованість, займалися здирництвом, грабунками та отримували хабарі, як правило, позбавлялися посад.

Одним із перших поліцейних формувань, створених ще військовою адміністрацією, стала «Українська служба порядку» — поліцейний підрозділ, який займався переважно несенням вартової (охоронної) служби. Із передачею відповідних територій у підпорядкування цивільної адміністрації РКУ їй ця служба дісталася, так би мовити, «у спадок» від військових. Проте вона жодним чином не підпорядковувалась місцевій допоміжній адміністрації, перебуваючи в управлінні німецьких установ. Так, 25 травня 1942 р. до начальника служби порядку Онуфріївського району (Кіровоградщина) звернувся директор місцевої філії господарчого банку з проханням «давати вартового поліцая для охорони банку до кінця збору налогу та повної відправки коштів до Олександрійського Округового Комісара». На документі міститься резолюція поліцейного керівника: «Коли Ви погоджуєтесь платити по наших ставках за поліцая, то в такому разі з нашого боку буде Ваша вимога виконана»²¹⁹.

Таким чином, допоміжна поліція й служба порядку були схожими за походженням, але за службовими завданнями вважалися різними поліцейними органами. Реорганізаційні заходи зі створення допоміжної, а невдовзі й охоронної поліції призвели до повної ліквідації служби порядку.

Вимоги до допоміжної охоронної поліції були оформлені спільним наказом головного командування окупаційними військами в Україні № 257/41 П від 19 грудня 1941 р. та вищим керівником поліції та СС при РКУ — командуючим поліцією порядку № 5/41 від 20 листопада 1941 р. Поліцейне формування

під назвою «Допоміжна охоронна поліція» (Hilfsschutzmannschaft) підпорядковувалось німецькій цивільній адміністрації²²⁰.

З утворенням допоміжної поліції статус поліцаїв був дещо змінений. Вносилося й більше порядку в організаційну структуру поліцейських органів, а також скасований тимчасовий статус її особового складу. Німецькими установами було проведено низку системних заходів, спрямованих на покращення якісних параметрів набраного особового складу поліцейських формувань. Особи, які не відповідали віковим та медичним вимогам, звільнялися з поліції. Так, відповідно до наказу, адресованого сільським старостам Онуфріївського району, потрібно було забезпечити явку поліцейських для проходження медичного огляду «для остаточного оформлення в поліцію та одержання німецьких документів і видачі зобов'язання та призначення у військові чини». «Явка своєчасна та обов'язкова, хто не явиться на вище означене число, той не лічиться в поліції, та буде притягнутий до суворої відповідальності. Всі поліцейські повинні бути пострижені, обголені, одягнені в чистий одяг, обуті в добрі чоботи», — наказував начальник допоміжної поліції Крюківського та Онуфріївського районів²²¹.

При управліннях СД, здебільшого у великих містах, створювалась допоміжна кримінальна служба. Ця поліцейська структура складалась із трьох підрозділів — політичної групи, групи боротьби зі зловживаннями та групи розшуку. До компетенції політичної групи відносилися справи, в яких фігурували «комуністи, жиди, цигани, партизани, шпигуни, диверсанти, провокатори, крупні спекулянти, члени винищувального загону, всі військовополонені, агітація проти Німецького командування, особи, які переховують або сприяють вищезгаданім злочинцям і перевірка громадян на предмет прописки».

Група боротьби зі зловживаннями займалася справами, серед яких перебували: «безгосподарність, розтрата, мілка й середня спекуляція, шкідництво в роботі, фальшування грошей і документів, всі протизаконні дії торговельних установ і організацій, а також і особи, що з ними пов'язані прямо або косвенно».

Група розшуку займалася розглядом справ щодо «ворів і грабіжників (збройних і беззбройних), вбивць, шахраїв, фарма-

зонщиків, гвалтівників, осіб, які переховують крадіїв і крадене майно, картежників, хабарників, п'яниць та конокрадів».

Загалом робота допоміжної кримінальної поліції оцінювалась як незадовільна. Результати службової перевірки засвідчили, що відповідальні працівники поліції здійснили цілу низку помилок, зокрема, неправильно проводили оформлення різноманітних документів, неналежним чином організували роботу з особовим складом, внаслідок чого «слідчі тиняються здебільшого без роботи», «агентура використовується неправильно», а «самі обшуки робляться без встановлених ордерів із грубим порушенням правил складання протоколу обшуку, завдяки чому серед населення ходять справедливі балачки — “що якась банда сьогодні у нас забрала речі” — хто брав, що брав, на підставі чого забрано, встановити здебільшого неможливо»²²².

Українська допоміжна поліція не мала права проводити самостійні обшуки, арешти, конфіскацію майна щодо райхсдойче. Лише «в особливо небезпечних випадках» українським поліцаям дозволялося звертатися за допомогою до німецької поліції²²³.

Місцеве населення мало право звертатися до поліції з різноманітними повідомленнями про виявлені ними факти порушення встановленого порядку управління, розкрадання майна тощо²²⁴.

Усі особи, які вступали на поліційну службу, підписували зобов'язання, які склались із таких пунктів: «1. Відсутність тюремного ув'язнення. У разі наявності такого — повідомлення про причину, вид покарання і місце вчинення злочину. 2. Відсутність приналежності до “єврейської раси”. 3. Виконувати роботу добросовісно. 4. Зберігати службову таємницю. 5. Негайне донесення керівнику про будь-яку помічену ознаку шпіонажу або саботажу. 6. Надання невірної інформації щодо себе та невиконання розпоряджень керівництва призведе до звільнення з роботи та притягнення до відповідальності за німецькими законами»²²⁵. Існували й інші варіанти зобов'язань, але й у їх текстах поліцаїв повідомляли про можливі суворі покарання²²⁶.

Українська поліція займалася підтриманням правопорядку в населених пунктах. Так, відповідно до книги заарештованих та

затриманих у м. Києві більшість відповідних дій здійснювалася за такі правопорушення, як бійки та крадіжки майна, «крадіжка на городах», агітація, вбивство дитини, «шантаж і афери», «підозріла особа», партизан, «карманник», «побої дружини», «за образу козака», «за хуліганство проти поліція». Порівняно часто зустрічаються і формулювання: «жид», «переховував жида», «по справі жидівства». Доля заарештованих була різною — від «направлення на Короленка 15» (поліція безпеки та СД — *О.Г.*) до «звільнено» та «відпущено додому». Заарештованих євреїв відправляли до СД або в «табір»²²⁷. У цьому ж таборі відбували дисциплінарні покарання «козаки» Володимирської районної поліції.

З особливою увагою керівництво поліцейських органів ставилось до випадків смерті підлеглих. Факти, які мали місце при виконанні службових обов'язків, вносились у відповідні накази та оголошувались особовому складу підрозділів. Керівництво поліцейських органів повідомляло підлеглих про здійснення акцій відплати²²⁸. У разі смерті поліція гетітскомісаріатами здійснювались заходи з забезпечення осіб, які перебували на його утриманні²²⁹.

Керівники поліцейських підрозділів, що дислокувались у великих містах, зобов'язувались, починаючи з 10 січня 1942 р., складати та передавати по команді різноманітні звіти (до 10 числа кожного місяця), зокрема звіт про стан району. Цей звіт включав: а) дані про район (географічний стан, господарський стан, населення, політичний стан, стан захворюваності, стан транспорту та засобів пересування, стан засобів зв'язку), б) дані про поліцію (існуючі сили та їх підрозділи, робота, стан зв'язку, технічні засоби пересування й перевезення, санітарний стан, пожежні команди, господарський стан у т.ч. приміщення, харчування, одяг, заробітна плата, озброєння та обмундирування, втрати, нещасні випадки, стан здоров'я, кількість хворих, настрої людей, бажанья)²³⁰.

Відповідно до вказівок німецького керівництва в поліцейських підрозділах встановлювався відповідний порядок діловодства. Працівники районної поліції зобов'язувались приймати та протоколювати скарги й заяви місцевих мешканців. Їм також вка-

зувалося на необхідність якомога швидшого виявлення правопорушників. При арешті винної особи її разом зі складеним протоколом провадили до начальника районної поліції, який, у свою чергу, ухвалював рішення про наступні дії — арешт, проведення слідства або направлення до вищого підрозділу поліції — кримінального та політичного відділу. Лише після проведення слідства в зазначених відділах заарештованого передавали в СД, працівники якої мали право ухвалювати рішення про покарання винного. Передбачалося, що з часом кримінальний та політичний відділи охоронної поліції будуть підпорядковані СД²³¹. Також місцева поліція забезпечувала явку осіб, викликаних до суду²³².

Існував певний порядок відзначення поліцаїв. Вони могли отримати нагороду, подяку від керівника, а також підвищити своє службове звання. Інколи для цього визначалось певне свято, наприклад, день народження фюрера, день створення поліційного формування тощо^{233, 234}.

Керівництво намагалось заохотити поліцаїв краще виконувати свої обов'язки через нагородження певною кількістю продуктів харчування. «Ці харчопродукти призначені для видачі працівникам Української Охоронної Поліції, які особливо відзначилися по службі, як нагорода. Особливо треба брати до уваги при видачі нагород тих козаків та підстаршин, які краще ставляться до виконання своїх обов'язків щодо вилучення більш великої кількості харчопродуктів під час контрольних акцій, маючи при цьому на увазі зацікавити таких працівників надалі ще краще працювати», — зазначалося в наказі по штабу команди районів української охоронної поліції в Києві від 20 серпня 1942 р.²³⁵ Як засіб підвищення дисциплінованості видавались борошно (від 1 до 1,4 кг), пшоно (750 г), мармелад (400 г) та сіль (750 г)²³⁶.

Створена в Києві українська охоронна поліція мала наступну організаційну структуру. Керівниками цього поліційного підрозділу були німець — гауптман Гензен та українець Захвалинський. Центральним органом управління вважався штаб районів охоронної поліції, який складався з секретаріату (організаційний відділ), відділу персональних справ, відділу вишкілу, зброї та обмундирування, платні, господарських справ.

У наказі № 1 по команді охоронної поліції було відразу визначено, що всі важливі рішення приймаються винятково німецькими урядовцями. Співпраця між німецьким урядовцями та членами української охоронної поліції мала упорядковуватися тимчасовими службовими правилами. Представники українського керівництва не мали права видавати накази німецьким службовцям. У важливих випадках український комендант охоронної поліції міг давати накази керівникам районних поліцейських команд, які перед його виконанням повідомляли про це німецького урядовця²³⁷. При команді охоронної поліції діяли слідчий та кримінальний відділи²³⁸, а з 10 лютого 1942 р. — транспортний відділ²³⁹.

Виплата заробітної плати та коштів на утримання житла поліцаям та членам їх сімей покладались на міський бюджет. У зв'язку з тим, що заробітної плати поліцаям ледве вистачало на харчування, помешкання в м. Києві їм надавались безкоштовно. Цей наказ підписав генерал-комісар м. Києва бригаденфюрер Гальтерманн та продублював український комендант Захвалінський²⁴⁰.

Поліцаї зазнавали відповідних покарань за вчинені правопорушення: від кількаденного дисциплінарного арешту за те, що «під час вартової служби з дня 3.2.42 р. на 4.2.42 р. зайшов до канцелярії з посторонньою дівчиною та перебував з нею до ранку, чим порушив наказ вартової служби», до звільнення з роботи «за крадіжку солі зі склепу»²⁴¹. Існували й інші форми покарання.

Загалом дисципліна в середовищі службовців охоронної поліції мала доволі низький рівень. Практично всі накази по команді охоронної поліції м. Києва переповнені формулюваннями «звільнити з роботи» за певні правопорушення, за пияцтво та крадіжки, бійки і здирництво. Для дисциплінарних покарань поліцаїв довелося створити гауптвахту по вул. Р. Люксембург № 14-16²⁴².

Намагаючись навести дисципліну в поліційних підрозділах, їх керівництво діяло силовими методами²⁴³. Планувалось також створення спеціального органу контролю за поведінкою поліцаїв, який мав складатися з представників місцевого населення та німецьких установ і повідомляти про виявлені правопорушення німецьким органам нагляду²⁴⁴.

З осені 1942 р. санкції за правопорушення стали жорсткішими. Якщо раніше за самовільне залишення посту поліцаю загрожував 3–5 денний арешт, то восени 1942 р. військово-поліцейські суди засуджували винних до 2–3-річного ув'язнення. Те саме стосувалося й дисциплінарних покарань у вигляді перебування на гауптвахті. У січні 1943 р. осіб, покараних арештом більш як на 3 доби, почали відправляти до штрафного табору, що розміщувався в Пущі-Водиці. При цьому норми виробітку на лісорозробках для заарештованих суттєво збільшувались, як зазначалось у наказі, для того, щоб «перебування в лагерьх було особливо відчутним»²⁴⁵. Жінки, які перебували на службі в поліційних підрозділах, підлягали відповідальності нарівні з чоловіками²⁴⁶.

Службова компетенція охоронної поліції стосувалася винятково місцевого населення. Німців та фольскдойче поліцаї не мали права затримувати. Лише за вказівками німецьких органів управління вони могли здійснювати такі дії щодо цієї категорії осіб, а також військовослужбовців²⁴⁷.

Окрім згаданих поліційних установ, на рівні районів та міст існувала ще й сільська поліція. Її представники співпрацювали з сільськими старостами, забезпечуючи виконання завдань окупаційних органів влади. Для безпосереднього керівництва сільською поліцією була створена проміжна управлінська ланка — сільська кушова поліція, яка діяла при великих селах.

Сільські поліцейські несли вартову службу за призначеними нарядами в службовому приміщенні. Як правило, вони перебували на службі одну добу, після чого їм надався певний час для відпочинку. Всі наряди, службові завдання та порушення правопорядку фіксувались у відповідних журналах²⁴⁸.

Проблема підвищення кваліфікації кадрового складу місцевої поліції вирішувалась шляхом створення поліційних шкіл. Розташовувались вони в центрах гебітскомісаріатів. У школах вивчалась матеріальна частина зброї, порядок складання й оформлення нормативної документації з процедур затримання, арешту й обшуку, проводилась стрійова й тактична підготовка²⁴⁹.

Як засвідчують конспекти лекцій, на курсах, організованих для підвищення кваліфікації начальників поліції, викладались елементарні теми з кримінального та адміністративного права,

з'ясувалась службова компетенція шуцманшафту. Організація навчального процесу покладалась на керівників жандармерії²⁵⁰. Німецькі спеціалісти, переважно представники жандармерії, навчали поліцаїв азам оперативно-розшукової роботи, способам виявлення та боротьби з партизанами, методам ведення слідства й допитів²⁵¹.

Розділ 3.

ПОРЯДОК УПРАВЛІННЯ В ЗОНІ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Ще на стадії планування війни проти Радянського Союзу військове командування тісно співпрацювало з відомством А. Розенберга. Він часто зустрічався з Йодлем, Вернімонт, Канарісом, Браухічем, Рецером і відрядив своїх співробітників до штабів трьох груп армій, що готувалися до вторгнення. Після початку бойових дій у тилкових районах діючої армії створюється мережа військово-адміністративних органів, які перебирали на себе всю повноту влади. Так з'явилося поняття «військова зона», під яким слід розуміти, по-перше, оперативний тил Вермахту, глибина якого постійно обмежувалася в міру просування вглиб СРСР шляхом передачі зайнятих теренів до компетенції цивільної адміністрації; по-друге, — територію 5 областей — Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської, що упродовж усієї окупації перебувала під управлінням військового командування.

Складання військової зони охоплювало кілька етапів: а) від 22 червня до 20 серпня 1941 р. Створення райхскомісаріату «Україна»; б) від 20 серпня 1941 р. до 1 вересня 1942 р. (коли Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Херсонська й лівобережна частина Київської області відійшли в підпорядкування РКУ); в) від 1 вересня 1943 р. до завершення окупації.

У той чи інший проміжок часу вся територія України перебувала в підпорядкуванні військової адміністрації. У західних регіонах України це був невеликий проміжок часу, а от на Сході він сягнув майже одного року.

У системі органів влади окупованої України простежується тимчасовий управлінський елемент, який свідчить про високий рівень правотворчості німецьких місцевих військових керівників, а також про нерозуміння ними стратегічних політичних завдань Третього Райху в Україні. Зазначений аспект стосується роботи

обласних управ, які були створені військовою адміністрацією в період літніх місяців 1941 р. і передані цивільній владі РКУ. Проіснували обласні управи до кінця 1941 р. — початку 1942 р.

Певну складність при аналізі організаційної структури окупаційного апарату влади становлять особливості німецько-українських перекладів тогочасних означень. Частина німецьких термінів не має відповідних аналогів в українській мові. Про існування обласної ланки управління в окремих регіонах України свідчить той факт, що у зверненнях німецьких комендатур до обласних управ зазначалася їх офіційна назва, наприклад, — «Gebietsverwaltung Winniza. Oblast». Слово «Oblast» присутнє в німецькій мові та поміж іншим означає «адміністративно-територіальна одиниця у СРСР». Таким чином, його використання доводить факт існування обласних управ, адже в іншому випадку німецькі урядовці відмовились би від цього означення. Окрім того, назва «Gebietsverwaltung» (обласне управління) так само, як і «Rajonsverwaltung» (районне управління), для німецьких органів управління не використовувалась.

Наявні архівні документи дають підстави стверджувати, що в період літа-осені 1941 р. фельдкомендатурами було створено чотири обласні управи — у Луцьку, Ровно, Вінниці та Житомирі. Організаційна структура жодної з існуючих обласних управ не була схожа на іншу.

На територіях на схід від Дніпра ці органи влади не створювались (окрім обласних земельних управ). Винятком є Кіровоградщина, де на документальному рівні простежуються окремі факти, що засвідчують спроби створення обласної управи. Зазначений обласний орган управління був сформований у відповідному адміністративному центрі Кіровоградщини в серпні 1941 р.^{252, 253}

Наявні архівні документи дозволяють стверджувати те, що обласні управи виступали як посередники між фельдкомендатурами й районними (міськими) управами. Голови районних управ звертались до обласного керівництва з проханнями сприяти отриманню від німецької влади певних дозволів. Так, голова районної управи в Торчині 1 серпня 1941 р. звернувся до обласної управи в Луцьку зі зверненням, у якому повідомив про

факти масового пограбування місцевим населенням майна колишніх радянських установ та просив сприяти в отриманні від німецької влади «для Торчинської міліції дозволу на переведення в Торчині ревізії у населення для відбирання розграбленого майна». Керівництво обласної управи відмовило в цьому проханні, зазначивши: «Не можна просити про загальний дозвіл, а тільки треба подати конкретні особи. Внесок цей мусить бути скерований Районним комендантом міліції до обласної міліції»²⁵⁴.

У підпорядкуванні обласної управи в Луцьку перебувала обласна служба порядку — тимчасовий поліцейний орган, на зміну якому вже в серпні 1941 р. готувалась допоміжна поліція²⁵⁵. Саме остання мала право проводити обшуки та інші оперативно-розшукові дії.

1 серпня 1941 р. була створена Вінницька обласна управа. Відповідно до наказу № 1 від 9 серпня 1941 р. оголошувалось про формування цього органу влади у складі відділів: адміністративного з бухгалтерською групою, шкільного, фінансового, агрономічно-зоотехнічного, технічно-шляхового, торговельно-промислового, планово-статистичного, землевлаштування, санітарно-медичного, водного й лісового, забезпечення, страхування, зв'язку та міліції²⁵⁶. Обласна управа намагалася зберегти майно господарств, які перебували в її підпорядкуванні. З цією метою, реагуючи на незаконні дії окремих груп громадян, цей орган звертався до Вінницької міської народної міліції з пропозиціями «вжити належних заходів до припинення таких злочинських вчинків»²⁵⁷.

Працівники обласної управи підлягали «Правилам внутрішнього трудового розпорядку», які регламентували питання прийому на роботу, особливості робочого часу тощо. Заборонявся протекційний прийом на роботу. Працівники, які вчиняли порушення трудової дисципліни, підлягали покаранням, серед яких називаються «відповідальність перед ФК — зменшення заробітної плати, звільнення з посади і тюрма», а також перед головою управи — «штраф 50 крб. і переміщення»²⁵⁸.

З особливою прискіпливістю німецькі урядовці ставились до призначень працівників місцевих органів влади. Їх минуле постійно перевірялось та уточнювалось. Саме призначення також

мало складний характер. Так, керівник сільськогосподарського відділу Вінницької обласної управи звернувся до обласної управи з проханням затвердити на посаді завідувача Липовецької МТС, якого рекомендував голова районної управи. У свою чергу голова обласної управи звернувся з відповідним поданням до польової комендатури²⁵⁹.

Керівництво обласної управи у своїй практичній діяльності постійно консультувалося з військовою комендатурою, запрошуючи дозволу на власні дії. Так, для отримання приміщення, у якому розміщувалися відділи управи, її керівництву довелося звернутися за погодженням до міського коменданта, після надання дозволу — до командира військової частини, яка займала частину цього будинку, і лише після цього до місцевого коменданта. Лавіруючи між німецькими установами, погоджуючи найдріб'язковіші питання між різними відомствами, обласній управі вдалось отримати необхідне приміщення. В останньому зверненні до ортскомендатури керівник управи просив «дозволити управі ремонтувати уже звільнену частину приміщення. Комендант військової частини, розміщеної в цьому крилі приміщення, не заперечує проти того, щоб ми ремонтували та зайняли для потреб Управи вільну частину приміщення».

Обласна управа зверталася до фельдкомендатури з усіх як більш-менш складаних, так і з другорядних. Так, до комендатури доходили звернення щодо звільнення відремонтованого приміщення школи для навчання української молоді. Та поряд із цим відомі звернення про відпуск сільській громаді 200 літрів пива та 1 кг дріжджів для святкування відкриття церкви, а також відпуск 4 літрів спирту-сертифікату одному зі співробітників управи для святкування обряду хрещення дітей, оскільки він за радянської влади не міг цього зробити²⁶⁰.

У структурі обласної управи (станом на січень 1942 р.) перебували відділи: адміністративний, фінансовий, технічно-шляховий, планово-статистичний, торговельно-промисловий, медично-санітарний, освіти та соціального забезпечення. Існували також сільськогосподарське управління та управління вузькоколійної залізниці²⁶¹.

Сільськогосподарське управління обласної управи розробило «Положення про організацію ветеринарного обслуговування тва-

ринництва Вінницької області», яке було затверджене Вінницькою обласною управою (10 листопада 1941 р.) та погоджене з німецьким командуванням (27 листопада 1941 р.)²⁶².

Фактично це була типова господарсько-управлінська структура, уповноважена німецькою владою на відновлення зруйнованої виробничої інфраструктури, збір місцевих податків тощо. Одним із перших нормативних актів, виданих Вінницькою обласною управою, стала постанова про порядок помолу зерна. Встановлювалися сорти борошна та натуральна оплата за користування млинами²⁶³. Цього ж дня обласна управа ухвалила постанову про організацію осінніх польових робіт, виконання яких покладалося на районних агрономів та керівників громадських господарств²⁶⁴. Ця постанова була продубльована (практично дослівно) відповідно до розпорядження, яке віддав окружний сільськогосподарський керівник Гофман.

Як видно з документів, керівництво обласної управи намагалося якимось чином зацікавити селян у якісному проведенні збирання врожаю осені 1941 р. та посівної кампанії. Тому у зверненні до німецьких урядовців голова управи намагався переконати їх у необхідності надання чітких і зрозумілих установок щодо організації робіт та нормального ставлення до місцевого населення. Розуміючи наявні труднощі в організації цих робіт, голова управи намагався захистити людей від суто адміністративно-каральних методів збору врожаю, зазначаючи: «Ми маємо перед собою темних, обдурюваних протягом більш 20-ти років людей, які чекають від влади чітких вказівок і які не лише з великим довір'ям, але ж і з великою любов'ю ставляться до німецьких збройних сил. До цих людей, я гадаю, треба поставитися дуже обережно, беручи до уваги їх несвідомість»²⁶⁵.

Обласною управою був організований контроль за цінами на товари, які виготовлялися підприємствами місцевої промисловості. Їх керівники зобов'язувалися надавати калькуляцію на виготовлення товарів та доводити рівень встановленої собівартості. За невиконання цієї постанови встановлювалася «карна відповідальність»²⁶⁶.

У своїй практичній діяльності обласна управа керувалася нормами, встановленими при радянській владі. Так, санкціонувавши

виращування та зберігання сортового насіння, обласна управа наказала керуватися радянськими стандартами²⁶⁷.

Ще одним із напрямків діяльності обласної управи стала боротьба з поширенням заразливих та небезпечних захворювань. У зв'язку з цим запроваджувався ветеринарно-санітарний контроль та оголошувались карантинні заходи²⁶⁸.

Обласній управі довелось розглядати велику кількість заяв і звернень громадян, які просили вирішити їх проблеми з повернення майна, надання допомоги тощо. Серед заяв були і колективні звернення, у яких односельців звинувачували у злочинах, вчинених за радянської влади. У цьому випадку керівництво обласної управи зверталось до «німецького гестапо», повідомляючи про ці факти та мотивуючи свої прохання тим, що в заявах «є ознаки тяжкого звинувачення». Звернення підписував і юридичний консультант управи²⁶⁹.

Для вжиття заходів щодо порушників обласній управі доводилось звертатися до військової комендатури. Так, у одному з подібних звернень зазначалось: «Вінницька обласна управа просить п. Коменданта дати відповідні вказівки комендатурі м. Хмільника про вжиття належних заходів до директора Уладівського цукрозаводу — агронома п. Браницького, який дозволяє собі самовільні дії, як-то: робить обшуки в селян, звільняє поставлених районною Управою робітників без погодження з Управою, що дискредитує останню»²⁷⁰.

У цій справі був присутнім і «національний» елемент, оскільки, як зазначалося у витязі з протоколу № 7 наради Хмільницького Тимчасового Управління від 15 серпня 1941 р., присутніми було ухвалено рішення «вважати дії п. Браницького, по національності поляка, ображаючими національне почуття українців. Крім цього, дії пана Браницького являють собою непідкорення розпорядженням Голови Районної Управи і можуть викликати незадоволення селян та заколоти, що гадаю, не є бажаним, як для Німецького Командування, так і для утворення Української Державності»²⁷¹.

У багатьох нормативно-правових актах, виданих органами місцевого управління, проводилися аналогії та порівняння з радянським минулим. Так, у постанові Вінницької обласної управи

про боротьбу з самогоноварінням поряд із заборонаю вчиняти відповідні дії зазначалося, що «виготовлення самогону ще не прийняло таких широких розмірів, які в минулому були при більшовицькій владі, коли майже в кожному селі селяни гнали самогон, пиячили, робили бійки і різні хуліганства...»²⁷². Як бачимо, обласна управа намагалася перекласти на радянську владу відповідальність за розбещення українського селянства, оскільки звичка «гнати самогон» йшла саме звідти. Аналогічні моменти знайдемо в наказі однієї з місцевих управ про організацію ремісничого навчання: «Перешкоди, які ставились, за більшовицького панування українцям в ремісничому навчанні, зараз, коли необхідно відновити зруйноване в нашій області ремісничє виробництво...»²⁷³.

Здебільшого обласна управа займалася вирішенням місцевих господарських проблем. Так, у жовтні-грудні 1941 р. цим органом влади було видано цілий ряд нормативних актів, серед яких постанови «Про встановлення цін на товари та продукти», «Про заборону виготовлення самогону», «Про сортонасіньтрест», «Про будівництво глино-цементного заводу в Турбові», «Про організацію салотопок і боєнь», «Про встановлення на крам з ненормованими цінами», «Про упорядкування керівництва промисловістю на Вінниччині», «Про персональні пенсії», «Про базарну торгівлю та установавання базарного збору», «Про охорону громадських та державних лісів», «Про впорядкування роботи підприємств громадського харчування по Вінницькій області», «Про упорядкування фондів заробітної платні та адмінвидатків»²⁷⁴.

Обласна управа мала право віддавати накази поліцейським органам. Так, реалізація постанови про боротьбу з самогоноварінням перекладалась на міську та районну поліцію. Цікаво, що, розпочавши боротьбу з виготовленням самогону, обласна управа керувалася не лише міркуваннями, що на виготовлення напою витрачалися дефіцитні матеріали (зерно та цукор), а й тим, що виготовлення самогону та пияцтво «негативно діє на моральний стан нашої молоді, понижаючи її гідність в очах німецьких збройних сил»²⁷⁵.

Обласна управа намагалася надати допомогу військовополоненим через звернення до фельдкомендатури з проханнями

звільнення з таборів військовополонених окремих осіб. Мотивація була різною, але переважали прохання звільнити бранців у зв'язку з «необхідністю забезпечити господарства кваліфікованими спеціалістами». Відомі й інші спроби впливу на долю військовополонених, які не могли вітатися німецькими органами влади. Так, голова Вінницької обласної управи звернувся до місцевого населення з відозвою, у якій повідомив про час та маршрут конвоювання, запропонувавши розкласти на шляху продукти харчування та воду. Ці дії розглядалися як «громадянський обов'язок»²⁷⁶.

Голова обласної управи часто звертався до фельдкоменданта з проханням допомогти у звільненні військовополонених, які були потрібні як фахівці. Відомі й масштабніші звернення. Так, 21 жовтня 1941 р. було надіслане відповідне звернення з проханням звільнити 100 військовополонених із Київської області, «так як їх положення з наступним холодом надзвичайно важке, всі вони майже босі і роздягнуті»²⁷⁷. 8 листопада 1941 р. голова Вінницької управи звернувся до фельдкомендатури з проханням звільнити з табору військовополонених 10 мешканців села Біскупки, умотивовуючи своє прохання тим, що вони «дуже потрібні в селі, між ними є фельдшери, касири та інші спеціалісти, за добронадійність їх ручається сільська управа, а тому Обласна Управа просить Вашого дозволу на звільнення їх з полону»²⁷⁸. Такі кроки рятували життя багатьом бранцям.

Обласна управа намагалася захистити населення від дій окупаційних військ. Так, у одному зі звернень до фельдкомендатури повідомлялося про грабівницькі дії однієї з угорських військових частин, солдати якої «ограбували колгосп та побили людей». Обласна управа просила вирішити питання про захист селян²⁷⁹.

Певна увага з боку керівництва обласними управами надавалася медичній допомозі місцевому населенню. Так, 7 листопада 1941 р. головою Вінницької обласної управи був виданий наказ, відповідно до якого упорядковувалося надання медичної допомоги при пологах. Як видно з тексту наказу, ситуація в цій сфері була справді катастрофічною. «Помічаються випадки, що особи, які не мають медичної освіти займаються медичною роботою, що часто приводить до небажаних наслідків (післяродова горячка,

септичні захворювання, пошкодження органів жінок і т. ін. і такі випадки нерідко закінчуються смертю жінок», — зазначалося в наказі. Як вихід зі складної ситуації пропонувалося: зменшити плату за надання медичної допомоги при пологах в умовах стаціонарних медичних установ, заборонити приймати пологи особам без медичної освіти та притягувати їх до відповідальності, а також проводити «роз'яснювальну роботу серед населення про небезпеку такого явища як прийом родів бабками, та звертання за різною медичною допомогою до знахарів»²⁸⁰.

Ще однією з проблем, що потребувала негайного втручання, став стан санітарно-епідеміологічної обстановки. Для покращення цієї важливої сфери обласною управою було видано постанову про відкриття лазень. Районні та сільські управи зобов'язувалися відремонтувати лазні, забезпечити їх паливом та встановити дезкамери²⁸¹.

Владні повноваження Вінницької обласної управи при обов'язковому погодженні з фельдкомендатурою поширювались і на районні та міські управи. Обласна управа формувала та реорганізовувала відповідні територіальні органи управління. Так, відповідно до наказу № 75 від 1 листопада 1941 р. було утворено Вінницьку міську управу. Причина цього реорганізаційного кроку вказана в тексті наказу: «Внаслідок того, що незалежне існування Самоврядування м. Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивались на вирішенні питань як міського так і обласного значення, виникло питання про злиття органів самоврядувань і про підпорядкування міста Вінниці Обласній Управі з реорганізацією “Тимчасового Самоврядування міста” в “Вінницьку міську управу”».

Підняте в цій справі клопотання розглянуто та задоволено фельдкомендатурою, ...».

Відповідно до наведеного наказу у Вінницькій міській управі утворювалися аналогічні обласній управі відділи, служби та штатні розписи²⁸².

Вінницька обласна управа працювала і в 1942 р. — тобто в час роботи генерального округу «Житомир». Так, на початку 1942 р. було видано наказ про збільшення розміру заробітної плати Вінницькому міському голові на 25%²⁸³.

Наприкінці 1941 р. цілу низку працівників Вінницької обласної управи відправили на роботу в установи м. Житомир²⁸⁴. Головою Вінницької обласної управи був Сидір Бернгард, 1878 р.н., інженер-будівельник²⁸⁵. Наприкінці грудня 1941 р. він також виїхав на роботу в м. Житомир²⁸⁶. Серед бажаючих виїхати добровільно на роботу до Житомира був і В.О. Серафимович, за професією педагог, начальник обласного відділу освіти²⁸⁷. Призначені на виїзд за офіційними документами відбували на роботу до органів управління у складі генерального комісаріату. Особи, які мали малолітніх дітей або хронічні захворювання, могли залишатись удома²⁸⁸.

У середині січня 1942 р. відбулась оптимізація штатного розпису Вінницької обласної управи з формулюванням «у зв'язку із скороченням обсягу роботи»²⁸⁹. На початку лютого 1942 р. частину працівників управи відправили у відпустки на 8–12 днів. Причина — та ж, «у зв'язку із скороченням обсягів роботи»²⁹⁰. У лютому 1942 р. розпочалась ліквідація обласної управи. Звільненим працівникам надавалася вихідна допомога («компенсація») ²⁹¹. У цьому ж місяці збільшилась кількість працівників обласної управи, які виїздили на роботу до м. Житомира. Сама ж управа перебувала в стадії припинення діяльності. Виїзд працівників здійснювався плановірно, за професійною ознакою. Так, на 8 годину ранку 3 березня 1942 р. був призначений від'їзд колишніх працівників управи, більшість із яких становили інженери²⁹² і технічні спеціалісти іншого профілю.

1 березня 1942 р. Вінницька обласна управа була ліквідована. Для проведення відповідної процедури створювалась ліквідаційна комісія. Встановлювався й термін її роботи — до 8 березня 1942 р.²⁹³

Незважаючи на начебто активну роботу обласної управи з налагодження місцевого господарства та виробництва, результати в цій сфері були невтішними. Так, у грудні 1941 р. торгово-промисловий відділ Вінницької обласної управи провів перевірку діяльності райспоживспілок. Нею було виявлено «цілковиту безгосподарність та низку недоліків, а саме:

- 1/ Облік та звітність не налагоджені;
- 2/ По деяких ССТАм досі не переведено початкових інвентаризацій;

- 3/ Торговельна мережа в безпризорному стані;
- 4/ В такому ж безпризорному стані знаходиться громадське харчування, хлібопечення та інші виробництва;
- 5/ Безладдя та безгосподарність в справі заготівлі;
- 6/ Не переведено ніякої роботи в справі упорядкування пайового господарства системи та інше».

Відповідно до виявлених недоліків керівництво обласної управи запропонувало: «Зобов'язати Оргбюро Вінницької Облспоживспілки негайно очолити Оргвідділ Облспоживспілки належним керівництвом та вжити разом з ним в самому найближчому часі енергійних заходів до належної організації роботи системи споживкооперації в області, усунувши всі виявлені Оргпромторгвідділом недоліки та безгосподарність»²⁹⁴.

Неефективно працювали й підпорядковані районні управи. Так, відповідно до звернення голови обласної управи до німецького керівництва «при переведенні наради голів Районових Управ, яка відбулася в Вінниці 4-го жовтня ц/р., за доповіді голови Тепликської Районової Управи було ясно, що цей пан не може керувати районом, це виявилось з його відчита, де були дані дуже мізерні показники: 10% засіяної площі проти плану, пуста каса в районі, невивплата вчителям і т. інш.

Ще гіршою була ситуація в соціальній сфері. Так, відповідно до Доповідної записки директора одного з дитячих будинків, підпорядкованого Дашівській районній управі, у закладі склалася катастрофічна ситуація із забезпеченням дітей продуктами харчування, одягом та опаленням. Дашівський районний фінансовий відділ за жовтень-листопад 1941 р. видав на харчування більш як 200 дітей 1600 крб., хоч відповідно до затвердженого кошторису заклад мав отримувати 24000 крб. на місяць. Заборгованість по заробітній платі працівників дитячого будинку сягала 3 місяці²⁹⁵.

На цій підстав я гадаю, Голова Управи, пан Шкуруп Сергій Пилипович, не може надалі залишатися на цій посаді і прошу Вас, Пане Докторе, такого змістити на його місце призначити більш енергійну людину»²⁹⁶.

Незадовільними виявились і підсумки збирання врожаю 1941 р. Так, у деяких районах області виконання плану збору буряків

становило 1–2%. У зв'язку з цим голова обласної управи в черговий раз звернувся до німецького керівництва з пропозиціями: покарати винних та стимулювати роботу селян дозволом на відкриття млинів на довший термін та видати невелику кількість буряка для відгодівлі худоби²⁹⁷.

Обласна управа діяла і в Ровно. За рівнем компетенції та характером діяльності вона суттєво не відрізнялася від аналогічних установ. Обласна управа віддавала накази головам районних управ. Так, 18 серпня 1941 р. голови районних управ отримали повідомлення про створення Ровенського обласного інспекторату протипожежної охорони. У повідомленні містилися й конкретні вказівки щодо організації районних протипожежних установ, згідно з долученою тимчасовою інструкцією²⁹⁸.

У середині липня 1941 р. під безпосереднім контролем Ровенської обласної управи формувалися районні та сільські управи. Відповідно до отриманих інструкцій керівництво районних управ складалося з голови, заступника та секретаря. Передбачалося формування при районних управах відділів: адміністративного, господарського, освітнього, суспільної опіки та технічного, які очолювались референтами. Аналогічні управлінські структури створювались і в селах. Проте відділів у сільських управах було менше: господарський, шляховий, освітній та суспільної опіки. Для підтримання порядку в районах формувалась «народна міліція» на чолі з комендантом, яка підпорядковувалась повітовій команді міліції. По селах організовувались «станції народної міліції». Районні управи зобов'язувалися до 3 серпня 1941 р. подати персональний склад районних та сільських управ обласній управі²⁹⁹.

Разом з тим досвід діяльності обласних управ, їх існування впродовж кількох місяців у структурі органів влади РКУ призводили до певних правових конфліктів та свідчили про їх поступове перетворення на регіональні органи влади. Так, наприкінці 1941 р. стався конфлікт між Вінницьким гебітскомісаріатом та обласною управою. Приводом до цього стало рішення гебітскомісаріату про припинення виплати допомоги членам родин репресованих та інвалідам. Рішення гебітскомісара було адресоване Вінницькій районній управі. Голова обласної

управи звернувся до генерального комісара округу «Житомир» зі службовим поданням (надіславши копію гебітскомісару), у якому просив розглянути ситуацію, що виникла. У вказаному документі зазначалося, що рішення про виплати допомоги були погоджені з фельдкомендатурою, а кошти були зібрані з місцевого населення за допомогою «національного податку». Оскільки під час передачі території області у відання адміністрації РКУ було визначено, що рішення, ухвалені фельдкомендатури, продовжують діяти, голова обласної управи підсумував: «Зважаючи на те, що забезпечення допомогами запроваджено не порядком сплати загальних колишніх пенсій пенсіонерам, а лише як виняток сплачуються допомоги неможливим малолітнім дітям та непрацездатним інвалідам, а також що в об'яві Вінницької Цивільної Німецької Влади зазначено, що розпорядження відділу VII Фельдкомендатури залишаються в силі, Вінницька Обласна управа просить Вас відмінити розпорядження Вінницького Гебітскомісара та надати дозвіл на продовження сплати вищезазначеним категоріям непрацездатних осіб встановлених грошових допомог».

5 січня 1942 р. ситуація з виплатою грошових допомог була розв'язана на користь Вінницької обласної управи. Виняток становили виплати інвалідам війни 1914–1918 рр. Відповідні роз'яснення надіслали до районів³⁰⁰.

Отже, обласні управи були створені військовою адміністрацією на Волині, Рівненщині, Житомирщині та Вінниччині та передані відповідним цивільним органам влади райхскомісаріату. Ці органи влади користувалися мінімальним рівнем самостійності, не здійснювали жодного кроку без вказівок німецьких управлінців. Обмеженість статусу та повноважень обласних управ засвідчує також і їх вкрай низька ефективність роботи, відсутність забезпечення відповідними матеріально-технічними ресурсами. Разом з тим вони не вписувались у тогочасну систему органів влади. Навіть такі питання, як координація роботи формально підлеглих районних та міських управ (не говорячи вже про їх реальне керівництво), перебували поза межами компетенції обласних управ. Керівництво та контроль за діяльністю районних та міських управ здійснювався німецькими органами

влади, в обхід обласних управ. Окупанти не збиралися передавати обласним управам будь-яких реальних повноважень, а тому наприкінці 1941 р. розпочався процес ліквідації цих органів влади, який тривав до початку березня 1942 р.

Створення обласних управ стало хибним (з політичної точки зору) кроком військової адміністрації, керівництво якої, розпочавши будівництво владних інституцій в окупованій Україні, не розібралося з ситуацією й суто формально відтворило передвоєнні органи місцевої та регіональної влади. Окрім того, цей крок суперечив стратегічній меті встановленого окупаційного режиму, яка не припускала будь-якого натяку на відродження української державності, а тому неодмінно виступала проти спроб централізації «українських» органів влади. Тому існування такої німецької інституції, як генеральний комісаріат, призвело до припинення діяльності вже існуючих обласних управ, хоч власне з тактичних міркувань утворення рівня «фельдкомендатура — обласна управа» та «ортскомендатури — районні управи» був доволі непоганим управлінським рішенням військової адміністрації.

На територіях на схід від Дніпра відомостей про діяльність обласних управ майже не збереглося. У цих регіонах створенням районних та сільських управ займалися органи військового управління, зокрема фельдкомендатури, під управлінням яких перебували ортскомендатури.

В українських архівах збереглися нормативні акти фельдкомендатур, керівники яких знайомили населення та працівників органів місцевого управління з особливостями нового порядку управління. Так, повідомлення однієї з фельдкомендатур під назвою «Порядок урядування» було опубліковане в газеті «Гальнівський тижневик». Воно складалося з 28 пунктів та 4 розділів: «Порядок урядування», «Дух урядування», «Організація управління» та «Заключні вказівки».

Зазначений нормативний акт визначав основні принципи управління, серед яких слід назвати:

1. Збереження попереднього порядку організації управління, адже «кожна раптова зміна призвела б до безвладдя».

2. Організація співпраці з німецькою владою на основі «довір'я».

3. Проведення фельдкомендатурою загального нагляду над діяльністю органів місцевого управління.

4. Надання прав іншим німецьким установам («пропаганда, служба безпеки, економічне командування») на віддання вказівок лише за своїм фахом та компетенцією.

5. Усі службовці органів місцевого управління повинні відзначитися «зразковим життям», а в їх середовищі мав панувати дух «провідництва»³⁰¹.

Початковий етап формування місцевих адміністрацій унаочнює інструкція «Настанови до районного голови» однієї з польових комендатур, що перебувала на Вінниччині. Відповідно до цього документу голова району призначався польовою комендатурою тимчасово. Він був відповідальним лише перед нею та «обласним управлінням».

Голова району зобов'язувався: «Проводити свою роботу, щоб в першу чергу були забезпечені інтереси німецького війська», «він має далі піклуватись за спокій і порядок в районі і знищувати всілякий саботаж або грабіжництво». На цього керівника покладался обов'язок підібрати співробітників, за лояльність яких до німецької влади він відповідав особисто. Компетенція затвердження їх на посади належала польовій комендатурі. Голова району призначав сільських старост, які в службовому відношенні підлягали лише йому.

Зазначеною інструкцією на голову району покладалися обов'язки підтримувати зв'язки з керівниками сусідніх районів. Також голова району мав визначити точні терміни відправлення до Вінниці службових донесень.

Інструкцією визначалися найважливіші заходи, які мав провести районний голова. Для їх виконання він мав право залучити все місцеве населення. До них належали:

1. Встановлення «української варті», до участі в якій зобов'язувалися всі дорослі чоловіки віком від 18 до 50 років. Їх самовільні вчинки розглядалися як саботаж. Вартова служба підпорядковувалась районному керівнику, а особовий склад не мав права на носіння зброї.

2. Негайний ремонт доріг.
3. Охорона складів та магазинів.
4. Проведення жнив.
5. Організація протиепідемічних санітарних та ветеринарних заходів. Постійний контроль за санітарно-епідемічною ситуацією³⁰².

Керівники районів мали право в межах своєї компетенції видавати накази сільській поліції. «Баришівська Райуправа пропонує Вам розслідувати справу про дрова, які завезено до рахівника та гол. громадського господарства. Справа негайна, яку треба до 4/IV-42 р. розслідувати та надіслати матеріали про розслідування», — отримали наказ сільський голова та начальник сільської поліції³⁰³.

У багатьох випадках документи фіксують участь місцевих мешканців у виборах органів місцевого управління. Організаційна структура цих органів мала строкатий характер. Так, відповідно до протоколів зборів ряду сіл Баришівського району у виборах сільської управи брало участь практично все населення. До однієї з сільських управ увійшло 12 осіб. Голова управи одночасно обирався членом відповідної районної ланки управління³⁰⁴. Саме рішення загальних зборів мешканців сіл вважалися офіційною підставою для призначень сільських старост, які здійснювалися районними управами³⁰⁵.

Аналогічні тенденції проявлялись і в інших населених пунктах зазначеного району. Так, відповідно до протоколу зборів мешканців села Волошинівки від 29 жовтня 1941 р. до управи було обрано 5 осіб, а також створено секції: земельну, благоустрою, розподільчу та санітарну³⁰⁶. Рішеннями сільських управ приводився в порядок зовнішній вигляд поруйнованих війною населених пунктів, збиралось майно, привласнене місцевим населенням, надавалось тимчасове житло людям, які залишилися без будинків, а також здійснювалися заходи з поховання трупів військовослужбовців, які загинули під час недавніх боїв³⁰⁷.

Під час створення місцевих органів влади німецькими військовими установами допускалися вибори їх керівників. Проте дуже швидко було вирішено відмовитись від такого підходу при формуванні органів місцевого управління. Так, в інструкції «Про

проведення особливих розпоряджень» по одній із військових комендатур було вказано на необхідність призначень українських керівників. У районах із вже існуючою місцевою владою її керівництво підлягало процедурі перевірки на предмет професійної та політичної придатності. У цій же інструкції зазначався порядок вивішування офіційних прапорів. Військовим службовцям було наказано «перебороти сумніви у необхідності вивішування українських прапорів». Вони мали розміщуватись поряд із німецьким прапором із тією різницею, що нацистська символіка розташовувалась на першому місці³⁰⁸.

Для управління підлеглими місцевими адміністративними органами влади військовими комендантами видавалися накази та розпорядження. При цьому запроваджувалися як акти індивідуального рівня, так і нормативні документи, що відразу охоплювали низку питань, розв'язанням яких займалися районні та сільські управи. Ці розпорядження виготовлялись типографським способом та перекладались українською мовою. Так, польовою комендатурою № 679, що дислокувалася в Запоріжжі було видано кілька постанов, кожна з яких врегульовувала кілька проблем. У постанові № 7-42 від 27 квітня 1942 р. порушувались такі питання: «1. Постанова про ремісництво; 2. Про ненімецькі фільми; 3. Забезпечення утриманців загиблих та тих, що втратили працездатність у боротьбі з партизанами; 4. Право районних шефів та посадників на оштрафування за порушення порядку; 5. Обов'язки відмічатися і нагляд за новоприбулими; 6. Нагляд за могилами німецьких бійців; 7. Вбирання падла; 8. Про одруження; 9. Школи; 10. Користування профілірованими ґрунтовими дорогами; 11. Бувші червоноармійці; 12. Дозвіл на рух через кордон; 13. Виплата видатків, витрачених в службових поїздках, службовцям українських самоуправлінь; 14. Плата за користування цивільними кінями і машинами; 15. Страхування на випадок хвороби; 16. Забезпечення сімей робітників, завербованих на роботу до Німеччини і т.д.»³⁰⁹.

Військові коменданти проводили регулярні службові наради із сільськими старостами та керівниками місцевих поліційних підрозділів. На одній із таких нарад військовий комендант звернувся до присутніх із такими словами: «Я вітаю Вас усіх, як пред-

ставник збройних сил Німеччини і вимагаю від Вас вірності та чесного співробітництва на добробут українського народу. Ми знаємо, що Ви з Німеччиною не хотіли війни, й до цього були примушені. Ви були пригноблені під ярмом радянського панування. Панував жадливий червоний терор, обдурювання, невиконання своїх обіцянок, панували вбивства та заслання багатьох українських громадян». Після такої вступної частини він сформулював вимоги, що поставали перед сільськими старостами та поліційними службами: арешт та повідомлення про комісарів, співробітників НКВС, комуністів, «які ще проводять агітацію проти збройних сил Німеччини», а також партизанів та підозрілих осіб, облік євреїв. Майже всі наступні тези супроводжувалися нагадуванням про покарання — розстріл. Військовий комендант вказав і на вимоги до місцевих управлінців та керівників поліції: «Вимагаємо від кожного старости та нач. Поліції, щоб вони були самими порядними, відданими і чесними громадянами села. Особистим рахункам між старостами й населенням не повинно бути місця»³¹⁰.

В окремих районах відповідні документи, ухвалені військовими комендатурами та районними управами, друкувалися в офіційних збірниках. Так, у Переяславі був виданий «Бюлетень розпоряджень ортскомендатури м. Переяслава та Переяславської Районової управи» (січень–липень 1942 р.)³¹¹.

У перших наказах місцевих комендатур повідомлялося про перехід певного населеного пункту під її владу. Цей наказ оголошувався серед німецьких військових частин та установ, що були присутні в місті. Так, у наказі № 1 від 11 вересня 1941 р., який було видано ортскомендатурою у м. Миколаїв, повідомлялося, що наказом по фельдкомендатурі № 193 її призначено керувати містом. У цьому ж документі визначався порядок проведення реквізицій та конфіскацій, отримання наказів військовими частинами, що дислокувалися в місті, встановлювався час перебування військовослужбовців на вулицях, регулювався порядок зайняття військовими частинами житла, проведення затемнення, встановлювався час прийому хворих одним із міських лікарів, використання єврейських робочих команд, команд військовополонених, заборонявся вхід сторонніх на територію верфей. Таким

чином, в одному наказі зазначалося відразу 9 пунктів, у яких чітко окреслювався порядок життя в місті³¹². 13 вересня один із пунктів попереднього наказу, який врегулював питання використання єврейських робочих команд, був скасований, оскільки «євреї будуть евакуйовані»³¹³.

Місцеві органи влади перебували під повним контролем військових комендатур. Так, у наказі по охоронній дивізії, розквартированій у Луцьку, вказувалося на необхідність перевірки листівок та відозв, ухвалених українськими органами влади. Перевірка здійснювалась через VII відділ комендатури. Разом з тим ці заходи з вилучення відповідних документів мали проводитись обережно, щоб не викликати занепокоєння у місцевого населення³¹⁴.

Ортскомендатури не мали сталого місця перебування. У разі необхідності вони покидали «насаджені» місця й передавали справи іншим комендатурам. Так, ортскомендатура № I/853 у Миколаєві вже наприкінці вересня 1941 р. була переведена до іншого місця, а відтак передавала справи ортскомендатурі № I/272 (V)³¹⁵. Рівень правонаступництва між двома військовими підрозділами був доволі високий. Комендатура № I/272 (V) продовжувала працювати, видаючи практично ідентичні накази, що врегулювали як військові, так і цивільні справи.

Із перших днів окупації військовою адміністрацією проводився комплекс заходів, спрямованих на реєстрацію населення, контроль за його пересуванням (навіть у межах невеликих адміністративних одиниць), виявлення немісцевого населення та військовополонених. Так, відповідно до наказу по польовій комендатурі № 675 (V) від 23 жовтня 1941 р. (місце дислокації — Вінниця) про «Контроль військовополонених та тих, хто бродить по сільських шляхах», ортскомендатурам було наказано вимагати від районних управ надання поіменних списків усіх військовополонених із відпускними документами. У разі, якщо ці особи походили з іншої місцевості, вимагалось вказування причини їх перебування в цьому місці та доцільність використання для місцевого господарства. Усіх інших необхідно було відправити до місць постійного проживання з відповідним відношенням до ортскомендатури. Ця ж вказівка стосувалася немісцевих цивільних осіб.

Колишні військовослужбовці Червоної армії, які зареєструвалися у військових комендатурах, могли нею звільнитися та відправлятися додому. При цьому видавалося посвідчення з анкетними даними та зазначалося, що ця особа є дійсно звільненою та направляється у своє село для збору врожаю. Зазначалося про факт тимчасового звільнення³¹⁶. Аналогічні довідки видавалися керівництвом таборів військовополонених. Власники цих довідок з'являлися для реєстрації до ортскомендатур³¹⁷.

Однією з важливих проблем, яку спробували розв'язати сільські управи, стало повернення майна, відібраного у свій час радянською владою. Так, на засіданні Барішівської сільської управи, що відбулося 12 жовтня 1941 р., було розглянуто 25 відповідних заяв, які стосувалися повернення будинків. Заявниками виступали й «нащадки». Сільська управа обґрунтувала своє позитивне рішення вказівками військової комендатури, зазначивши: «До виходу відповідного закону про власність, повернути у тимчасове користування будівлі житлові і надвірні, що їх було відібрано колишньою радянською владою у громадян села Барішівки»³¹⁸. До подібних заходів німецькі органи місцевого управління ставились негативно. Досить швидко комендатурами було видано розпорядження, відповідно до яких повернення майна колишнім власникам суворо заборонялось. Населенню, яке у свій час постраждало від дій радянської влади, було дано обіцянку розв'язати цю проблему в майбутньому з виданням відповідних законів³¹⁹.

За наказами міських управ було організовано контроль за пропискою населення та його паспортизацією. Так, усі мешканці Полтави, які не мали паспортів, але були прописані в подвірних книгах, разом із двома свідками отримали наказ з'явитися до Української служби порядку. Особи, які мали тимчасові дозволи на право перебування в Полтаві, повинні були продовжувати їх у міській управі. Окрім наявності паспорта, усі мешканці Полтави зобов'язувалися прописатися в подвірних книгах³²⁰.

Міське населення не мало права відлучатися з місця постійного проживання без отримання відповідних дозволів в органах місцевого управління. «Всі мешканці повинні знаходитись в своїх місцях проживання. Кожний, хто хоче залишити свою місцевість

перебування на кілька годин, повинен мати довідку від старости, в якій повинно бути написано на німецькій та українській мовах: а) ім'я, в) місцеперебування, с) куди направляється, д) причина відлучки, е) день видачі та тривалість терміну», — зазначалось у наказі польової комендатури³²¹. Постанова діяла з 1 листопада 1941 р. Осіб, які порушили встановлений наказ, затримували та направляли до найближчої військової комендатури для покарання, від якого цим наказом не уточнювався.

Досить непростими виявлялися переїзди з великих міст, розташованих у різних зонах окупації, між якими був встановлений кордон. Причини цих рішень були різними. Вони обов'язково вказувались у «Заяві на проходження кордону», яка видавалась винятково німецькими органами управління. Сама заява мала стандартний зразок. Окрім типових анкетних даних, у ній існувала графа «Походження» (арійське чи єврейське). Називалась і німецька установа, до якої з'являлась людина й куди здавалась сама заява. Так, одна із заявниць вказала, що з 1927 р. разом із донькою проживала в Харкові. Жінка мала хворобу серця, а донька туберкульоз легенів. У Києві мешкали дві її сестри, які могли надати допомогу. Для того, щоб отримати дозвіл на переїзд родичів з Харкова до Києва, чоловіку однієї з сестер довелось отримати довідку про наявну житлову площу, зобов'язатися поселити людей у своїй квартирі та надати їм утримання за власний рахунок. У свою чергу заявниця отримала посвідчення, видане управлінням бургомистра 2-го району м. Харкова про те, що вона дійсно передала свою квартиру та не мала жодної заборгованості й від'їжджає на постійне місце проживання в м. Київ³²².

За вказівками військового командування районні управління та сільські старости проводили реєстрацію усього наявного населення. Для цього спеціально призначені реєстратори обходили всі господарства. Особи, які ухилялися від реєстрації, підлягали покаранню. Довідка про проходження реєстрації ставала основним документом, який давав право на проживання в певному районі³²³.

Значна увага приділялася поверненню пограбованого місцевим населенням майна колишніх радянських організацій та уста-

нов, а також громадян, які евакуювалися. Це майно оголошувалось державною власністю й підлягало негайному поверненню встановленим німецьким командуванням органам місцевого управління. «Наказується всім, хто в цей час має в своєму користуванні неприналежне йому майно, незалежно від того, в який спосіб це майно дісталось до теперішнього користувача, — подати на протязі 10 днів до Міського Самоврядування список всього бувшого безхозяйного майна, що є тепер в тимчасовому користуванні», — зазначалося в обов'язковій постанові фельдкомендатури. Особи, які добровільно здавали майно, звільнялися від покарання, а от ті, хто не бажав добровільно повернути привласнене, оголошувались грабіжниками й підлягали суворому покаранню³²⁴. Усім «чесним громадянам», які володіли інформацією про майно, що перебувало в незаконному користуванні, пропонувалося повідомити про це в органи влади. Постанова вступала в силу з дня її оголошення. Майно, що належало радянським органам управління та армії, оголошувалось власністю «Німецької Армії, бо тільки вона звільнила Україну від кривавої більшовицької влади». У цьому оголошенні було названо й конкретний вид «суворого покарання» — винуватець «буде розстріляний»³²⁵.

Фельдкомендатури ухвалювали рішення про підпорядкування певних районів ортскомендатурам. Так, відповідно до наказу по місцевій комендатурі П 348 вказувалось, що наказом польової комендатури в Ніжині від 8 січня 1942 р. Баришівська районна управа переходить у підпорядкування військової комендатури в Переяславі, яка здійснювала управління відразу кількома районами. Голова управи отримав вказівку виконати цілу низку заходів та передати статистичні матеріали в Переяславську комендатуру. Німецького коменданта цікавила інформація по 18 пунктах, серед яких: час створення органів місцевого управління та поліції, наявність виданих попереднім німецьким офіцером розпоряджень, наявність та стан шляхів сполучення, кількість колгоспів, «Чи є ще жиди в районі? На всякий випадок вказується, що вихрещування жидів суворо заборонено»³²⁶. Ортскомендант пропонував звернутися за допомогою до Переяславської районної управи, оскільки її «інформує довгий час в усіх питаннях ко-

мендатура Переяслава»³²⁷. У квітні 1942 р. Баришівська районна управа була підпорядкована польовій комендатурі в Яготині³²⁸.

Польовим комендатурам довелося зайнятися організацією збору врожаю 1941 р. Так, в одній із постанов, виданих польовою комендатурою у районі Вінниці, читаємо: «При огляді полів всіх районів Вінницької області, звільненої від противника, виявлено, що збір зернових культур проходить з малою інтенсивністю; в багатьох випадках зерно перезріло й осипається, а цукрові й тютюнові плантації поросли бур'янами». З метою збору врожаю, підняття пару та посіву озимини польова комендатура пропонувала негайно приступити до польових робіт. Установлювалась і відповідна оплата праці. Селяни отримували сьомий сніп, який вважався лише авансом перед остаточним розрахунком після завершення збору врожаю. Одночасно запроваджувались і штрафні санкції. Якщо збір урожаю був проведений незадовільно, то на весь виробничий колектив (колгосп) накладався грошовий штраф «на покриття понесених державою збитків». Участь у зборі цукрового буряка оплачувалась цукром та гичкою для відгодівлі худоби. Лише за збір тютюну передбачалися грошові виплати. Сільським старостам наказувалось залучити до зазначених робіт усе працездатне населення. Якщо на території громади мешкало єврейське населення, то воно притягувалося до виконання робіт у повному складі.

Особи, які працювали недоброякісно, оголошувалися саботажниками. Їх покарання покладалося на сільську міліцію. «Сільській міліції, по вимозі голови, накладати штраф від 50 до 100 крб. на тих членів колгоспу, що працюють недоброякісно, а осіб, що відмовляються від робіт без поважних на це причин піддавати суворому арешту в ізольованому приміщенні терміном від 24 до 72 годин, а особливо злісних прогульників передавати комендатурі», — зазначалося в постанові³²⁹.

Службові відносини між керівниками районного управління та підвладними їм сільськими старостами також регулювалися військовими комендатурами. Так, відповідно до наказу № 22 по Підвисоцькій районній управі від 16 грудня 1941 р. було знято з посади голову Нерубайлівської сільської управи за те, що він не лише зірвав майже всі сільськогосподарські роботи, а й не за-

безпечив виконання планових показників із заготівлі молока й картоплі. Обтяжуючою обставиною стала поведінка сільського старости, який «займався частою п'янкою, грубим поведінням з населенням і мав місце факт з боку п. Сірацького бійки жінок». Усі матеріали справи на цього сільського голову були передані до військової комендатури³³⁰.

У багатьох сільських управах внутрішнє діловодство велося незадовільно. «У деяких сільських управах діловодство знаходиться в хаотичному стані, книг ніяких не заведено і ніякі записи не переводяться», — зазначалось у наказі по Баришівській районній управі від 1 березня 1942 р.³³¹

Військове командування виносило рішення про накладання адміністративних покарань місцевих мешканців за вчинені ними дрібні правопорушення. Право накладати штрафи за порушення трудової дисципліни реалізовувалося військовими комендатурами, до яких зверталось місцеве керівництво³³². «Ви обвинувачені районним керівництвом у Ківерцях за те, що порушили опубліковане німецькою військовою владою положення про найвищі ціни», — таке рішення підписав фельдкомендант у Луцьку. На громадянина, який отримав вищу, ніж було передбачено, платню за помол зерна, було накладено штраф у розмірі 100 крб. У разі несплати цих коштів передбачався арешт терміном на 5 діб. Апеляція щодо цього рішення не приймалася³³³.

Військовому командуванню тилових районів групи армій «Південь» довелось займатися встановленням фіксованих цін та збором сільськогосподарської продукції. Так, відповідно до наказу «Південної господарської інспекції. Відділ хліборобства» від 31 серпня 1941 р. встановлювались фіксовані ціни на яйця та приписи щодо їх доставки на збірні пункти. Організовували закупки та доставку яєць за погодженням із районним сільськогосподарським керівником «сільські кооперативи», а в разі їх відсутності — сільські старости³³⁴.

Аналогічні заходи здійснювались і щодо збору молока та молочних продуктів. Господарствам, що розташовувалися від найближчого збірного пункту більш як за 20 км, наказувалось доставляти масло домашнього виготовлення. За порушення на-

казу встановлювалось відповідне покарання — позбавлення майна та худоби³³⁵.

Орскомендатури продублювали цей наказ, додавши від себе, що за його порушення буде збільшений план здачі, а лишки продукції вилучатимуться. При повторних діях винні особи будуть оштрафовані, а худоба — конфіскована³³⁶.

Норми здачі молока були доволі високими: з однієї корови за I квартал 1942 р. — 100 літрів, а за II квартал — 150 літрів. За невиконання наказу передбачалося покарання сільських старост «за законами військового часу»³³⁷. Звісно, що сільські старости намагалися виконати ці розпорядження. До господарств осіб, які не виконували натуральних поставок, призначалися комісії, які проводили більш-менш об'єктивний розгляд справи шляхом проведення контрольного доїння корови, огляду худоби ветеринарним спеціалістом. За результатами перевірки оголошувались постанови³³⁸.

На цивільне громадське та індивідуальне господарства покладался обов'язок здачі м'яса. Плани м'ясопоставок регулярно доводились до керівництва районних управ, які, у свою чергу, розподіляли його по підлеглих господарствах. Відповідно до доведених планів встановлювались їх обсяги, види продукції, а також її кондиційність. Так, заготівельні організації приймали рогату худобу вагою не менше 120 кг, свиней — 60 кг, овець — 20 кг, курей — 1,0 кг, качок — 1,4 кг, гусей — 3,5 кг, індиків — 2,8 кг, кролів — 1,8 кг³³⁹.

Проведення посівної кампанії весни 1942 р. мало вигляд трудових мобілізацій, поєднаних із кадровими чистками. Сільські старости отримали наказ «очистити керівний склад села від советських брехунів, саботажників, п'яниць», а також «на керівну роботу села призначити чесних українців, які б працювали на користь звільненого українського народу разом з Велико-Німецьким народом»³⁴⁰.

На сільських старост та відповідні поліційні органи покладался обов'язок охорони телефонних ліній зв'язку. Сільські старости несли особисту відповідальність за організацію їх охорони та збереження від псування³⁴¹.

Військові комендатури приділяли значну увагу утриманню шляхів сполучення в належному вигляді, оскільки вони при-

значалася для проходження військового транспорту та обозів. Сільські старости зобов'язувалися в зимову пору року систематично очищувати автомобільні дороги від снігових заметів, для чого їм дозволялося залучати все наявне місцеве населення. Особи, які ухилялися від роботи, підлягали покаранню «за законами військового часу»³⁴². Невдовзі було доведено до відома й вид покарання — «направлення до лагерів»³⁴³.

Польовими комендатурами віддавалися накази про обов'язкове та неухильне виконання наказів і розпоряджень органів місцевого управління. «Урядовці — ледарі в подальшому притягуватимуться до відповідальності», — у такому стилі конкретизували вказівки керівники польових комендатур³⁴⁴.

Стосунки між військовими комендатурами й місцевим населенням мали стриманий характер. Подекуди районні управи організували «активність» місцевого населення під час похорон загиблих німецьких солдат. За це німецькі коменданти виносили подяки, які офіційно оголошувались населенню. «За надзвичайно численні докази щирого і сердечного співчуття відносно так трагічно загинувших унтер-офіцера Ленсберга та німця Шрайнера, а також за покладені на гроби вінки та почесні проводи, висловлюю я Вам, шановний пане Голова, та громадянам Баришівки та Липняків від імені військової частини сердечну подяку»³⁴⁵.

У військовій зоні окупації діяли формування польової жандармерії, а також таємної польової поліції. Ці служби здійснювали оперативно-розшукову діяльність, боролись із виконавцями актів саботажу та диверсій. Так, відповідно до повідомлення групи таємної польової поліції, надісланого до польової комендатури, було виявлено двох громадян, які пошкодили кабель телефонної лінії однієї з військових частин. У повідомленні зазначено, що винні особи «здійснили своїми діями саботаж, а тому 11 жовтня 1941 р. були розстріляні». Командир підрозділу пропонував повідомити про це населення Дніпропетровська шляхом розміщення інформації у вивішених плакатах³⁴⁶.

Представники польової жандармерії мали право віддавати усні розпорядження, які, у свою чергу, конкретизували службовці різних місцевих установ. Так, відповідно до такого розпоряд-

ження німецької жандармерії від 5 січня 1942 р. лікар Кременчуцької міської лікарні Новиков був виведений зі стану військовополонених і призначений лікарем терапевтичного відділення замість лікаря Факермана, «відізаного Німецьким командуванням»³⁴⁷. Зазначимо ще одну обставину тогочасної дійсності, яка простежується на рівні локальних нормативних актів. Формулювання «відізанний Німецьким командуванням» не раз зустрічається в наказах по Кременчуцькій міській лікарні. Усі «відізані» мали єврейські прізвища. Так, 13 січня 1942 р. був «відізанний» лікар Бенін, а його хворих мав приймати лікар Малий³⁴⁸.

Основною адміністративно-поліцейською (каральною) установою в зоні військової окупації стали комендатури польової жандармерії. Серед завдань, які довелось розв'язувати цим військово-поліцейським органам, стала охорона армійського тилу, боротьба з учасниками руху Опору, виявлення радянських і партійних функціонерів, євреїв, радянських військовополонених та загалом усіх осіб, діяльність яких вступала в суперечність з існуючими установками окупаційної влади. Окрім цих типово окупаційних завдань, польова жандармерія контролювала й поведінку німецьких військовослужбовців, здійснювала перевірку відповідних документів, виявляла дезертирів Вермахту.

Установи польової жандармерії нагромаджували дані про осіб, які мали претензії до окупаційної влади. З цієї метою збиралися заяви та донесення місцевих мешканців, які доносили на співвітчизників. Так, відповідно до однієї з заяв, отриманих польовою жандармерією у Мелітополі, одна з громадянок заявляла сусідам, що за свого вбитого на війні чоловіка — льотчика вона планує вбити 4 німецьких солдат. У іншій заяві — повідомлення про крадіжку з місцевого підприємства кількох голів худоби, яку було забито, перероблено й сховано³⁴⁹.

У деяких випадках службовці польової жандармерії припиняли грабунки безгосподарчого майна, яке раніше належало місцевим мешканцям, євреям за національністю³⁵⁰.

З особливою увагою жандармські органи ставились до повідомлень місцевих мешканців про осіб, які обманним шляхом потрапили на службу в органи української поліції³⁵¹.

Процедура допиту свідків та обвинувачених була доволі простою: викликаного попереджали про необхідність говорити правду та знайомили з предметом допиту³⁵².

Службовці польових комендатур приймали заяви місцевих мешканців, які скаржилися на крадіжки, вчинені німецькими військовослужбовцями. При цьому з'ясовувались їх особисті прикмети, рід військ тощо³⁵³.

Відповідно до звіту про проведену роботу за період з 20 жовтня до 26 жовтня 1941 р. польовою жандармерією ортскомендатори № 287 були здійснені заходи з самозабезпечення продуктами харчування та предметами домашнього вжитку; організації нічних патрулів для контролю за населенням, виконанням заходів затемнення, затримки осіб без документів; виїздів для складання карт мінних полів у навколишніх районах; виїздів до місць перебування партизанів (за донесенням місцевих мешканців); доставки німецьких дезертирів до місць розташування військово-польових судів; поїздок до населених пунктів з метою врегулювання питань збереження будинків, що належали особам німецької національності; обшуків у будинках осіб, які могли бути партизанами (в одному з випадків «вилучено партизанське посвідчення», а затриманого направили в СД, особливу команду 10 а); виявлення та арешту комуністів, членів сімей командирів та політпрацівників Червоної армії з наступною їх передачею особливій команді 10 а (м. Мелітополь); прийому заяв місцевих мешканців³⁵⁴.

Одним із репресивно-каральних органів, що діяв у тилу німецької армії, стала таємна фельдполіція (ГФП). Окрім контролю за військами, ГФП виконувала відповідні дії щодо мирного населення та учасників руху Опору. Всі кадрові питання по цій структурі вирішувалися ОКВ та шефом поліції безпеки та СД. Підрозділи ГФП були підпорядковані сухопутним військам. Поліцайшеф сухопутних військ був керівником усіх підпорядкованих військам підрозділів ГФП. Оперативними одиницями ГФП були групи, а в особливих випадках — самостійні комісаріати. Групи були переважно децентралізовані в комісаріати, секретаріати та зовнішні команди та підпорядковувались арміям, охоронним дивізіям та оберфельдкомендатурам.

Завданням ГФП було викриття центральної та місцевої зради, шпигунства, саботажу, ворожої пропаганди та підривної діяльності. ГФП консультувала всі військові установи у справах безпеки, проводила охоронні заходи в армійському тилу, здійснювала поліцейські функції, а також проводила необхідні розшукові заходи в особливих випадках.

Для виконання поставлених завдань ГФП та фельджандармерія використовували будь-які найжорстокіші заходи, особливо не розбираючись зі ступенем провини заарештованих у ході оперативного-розшукових заходів. Перевірками було охоплено доволі широке коло осіб. Невеличкий штат підрозділів ГФП не давав змоги об'єктивно розглянути кожну справу, тому доля заарештованих мала трагічний характер — приблизно третина з них була розстріляна³⁵⁵.

Військове керівництво створювало різноманітні за назвою та організаційною структурою поліційні органи, завданням яких стала підтримка елементарного порядку в містах та селах, охорона організацій, установ, а також забезпечення адміністративних та каральних заходів, що могли здійснюватися тільки за погодженням і санкцією польових комендатур. Одночасно з допоміжною поліцією в зоні відповідальності військової адміністрації створювались допоміжні охоронні (вартові) частини. Існували навіть такі назви, як «Українська служба безпеки»³⁵⁶.

Військовою адміністрацією створювались українські поліційні органи, серед яких виокремлюються служба підтримки громадського порядку (служба порядку) та допоміжна поліція. Представники служби порядку не мали права на проведення самостійних обшуків. Ця компетенція покладалася на німецьку фельджандармерію та допоміжну поліцію³⁵⁷. Допоміжна поліція підпорядковувалася наказам вищого СС і поліцейського керівника й мала серйозніші повноваження, аніж служба порядку. Поліцейські озброювались радянськими гвинтівками та пістолетами із запасів охоронних дивізій. Кількість набоїв, які їм видавались, обмежувалась 10 патронами³⁵⁸.

На початку окупації наймасовішим поліційним формуванням стала служба порядку. Так, до фельдкомендатури, розташованої в районі Вінниці, звернувся голова Немирівської районної управи

з проханням затвердити ескізи уніформи для української служби порядку. Відповідно до цього подання в службі станом на 5 листопада 1941 р. нараховувалось 14 осіб: комендант УСП та його заступник, начальники адміністративного та організаційного відділів, 4 інспектори, 2 караульних начальники, 9 службовців, секретар, діловод, перекладач, шофер та конюх. Окрім цього, у кожному селі перебував роєвий та 10 службовців служби порядку. Характеристики на них були передані до ортскомендатури³⁵⁹.

Створювались в Україні й поліційні органи під назвою «українська міліція». Так, відповідно до розпорядження № 1 начальника української міліції м. Дніпропетровська, було оголошено, що вказана структура у співробітництві з «німецькими порядковими службами» бере на себе завдання боротьби зі злочинністю, аж до повного її знищення. Усім місцевим мешканцям у трьохденний термін було наказано повернути органу міського управління все награбоване майно. По закінченні цього терміну особи, які володіли неналежними їм речами, оголошувались грабіжниками й підлягали покаранню за законами військового часу. Для виявлення порушників міліція розпочинала «домашні обшуки»³⁶⁰.

Усі без винятку військові комендатури займалися формуванням підрозділів місцевої поліції. У середині листопада 1941 р. сільські старости одного з районів Полтавщини отримали наказ районної управи, яка повідомила, що відповідно до розпорядження військової комендатури у м. Хорол відкриваються курси з підготовки «міліціонерів». Старости зобов'язувалися направити на ці курси по 3 особи, не старших 40 років, які не мали «плям у минулому». Курсанти забезпечувались безкоштовним харчуванням та виплатою добових³⁶¹.

Старости, які направляли на ці курси односельчан, несли за їх поведінку персональну відповідальність та підписували відповідні зобов'язання. «Я староста с. ... гр. ... даю це зобов'язання Хорольській райполіції в тому, що виділені особи на курси поліції гр. ... цілком відповідають цьому призначенню і що вони безперечно і добросовісно будуть виконувати покладені на них обов'язки і за яких я ручусь», — за таким типовим зразком

сільські старости підписували зобов'язання про надійність надісланих ними людей³⁶².

Найбільшою та найчисельнішою місцевою поліційною установою стала українська допоміжна поліція. Процес її створення на місцях унаочнює наказ по ортскомендатурі м. Каховка від 10 червня 1942 р. № 2417, надісланий усім районним керівникам та підвідомчим комендатурам. Відповідно до цього наказу удосконалювалась організаційна побудова вже діючої допоміжної поліції. Її керівником призначався районний староста. Керівнику району надавалось право обрати здібного поліцейського для призначення його на посаду заступника шефа поліції. Саме він безпосередньо відповідав за керівництво цим органом влади. Підбором поліцейських займався районний староста, який ніс особисту відповідальність за підібраних ним осіб із представників лише німецької та української національностей. Кількість поліцейських встановлювалася в розмірі 1% до загальної чисельності населення.

Наказ по ортскомендатурі конкретизував завдання допоміжної поліції, яка була «постійним допоміжним органом Райстарости і старост сільських управ для підтримки порядку та інших доручених їй завдань». За наказом ортскомендатури допоміжна поліція могла бути використана для будь-якого завдання, дорученого військовими частинами німецької армії.

Поліцейські озброювались переважно гвинтівками радянського зразка з розрахунку 1 одиниця зброї на 10 осіб. Автоматична зброя поліцейським не видавалась.

Поліцейські мали право носити цивільний одяг або ж у разі наявності — радянську військову форму. Жовто-блакитні пов'язки, які носились на передпліччі, підлягали здачі в ортскомендатуру для відповідного штампування³⁶³.

У Запоріжжі місцева поліція була утворена розпорядженням польової комендатури від 1 листопада 1941 р.

Матеріальне забезпечення особового складу допоміжної поліції мало непоганий, як на той час, рівень. Заробітна плата була порівняно невисокою. Виплачувалася вона за рахунок органів місцевого управління, тобто — завдання забезпечення охорони порядку в захоплених областях України покладалося на місцеві

громади. З 1 квітня 1942 р. рядовий поліцай отримував 240 крб. на місяць, сержанти — від 300 до 450 крб., лейтенант (командир роти) — 690 крб. Найвищу заробітну плату розміром 990 крб. отримував комендант поліції. Передбачалася грошова доплата одруженим — 300–450 крб. на місяць, у залежності від посади поліцай. Ці особи звільнялись від сплати податків.

Поліцаї одержували й продуктове забезпечення нарівні з військовослужбовцями Вермахту. Це був важливий вид соціальної підтримки, оскільки ціни на місцевих базарах були надзвичайно високими, а гроші весь час обезцінювались. Поліцай одержував: 1 кг м'яса або риби щотижня, щоденно 500 г хліба, 150 г сала або олії щотижня, 250 г мармеладу або штучного меду щотижня, 1,5 кг картоплі щоденно. Передбачалась безкоштовна видача мила та тютюну³⁶⁴. Поліцаї також користувались певними пільгами, зокрема правом безкоштовного отримання допомоги в місцевих медичних закладах³⁶⁵. В окремих районах при вступі до поліції обіцяли окрім заробітної плати забезпечувати безкоштовним харчуванням та гуртожитком³⁶⁶.

У випадку, якщо працівник допоміжної поліції гинув під час виконання службових обов'язків, його вдова, діти до 16-річного віку та батьки, які перебували на його утриманні, одержували певну допомогу від органів місцевого управління. Те ж саме стосувалося й випадків настання непрацездатності від нещасного випадку. На підставі наказу № 16 начальника тилових військових територій Півдня (відділ VII) від 8 жовтня 1941 р. та наказу від 2 лютого 1942 р. передбачалось видавати з польової каси комендатури членам допоміжної поліції або допоміжних вартових частин, які зазнали нещасних випадків або померли під час виконання службових обов'язків, «премію до 1000 крб.»³⁶⁷.

Не менш важливим завданням, яке реалізувалося військовими адміністраціями, стала пропаганда. Особлива увага приділялася пропагуванню символів нацизму. У відповідному розпорядженні польової комендатури № 679 вказувалося: «Портрети Фюрера мають бути вивішені в гідному порядку: в районних шефів, посадників, в школах, громадських закладах, в кабінетах керуючих підприємств, колгоспах, радгоспах. Портрети повинні висіти по одному в приміщенні, причому картини і портрети

повинні бути в рамі і під шклом». Заборонялось приклеювати портрети фюрера до будинків і стовпів. Портрети фюрера вручались особам, які брали участь у боротьбі з партизанами й відзначилися особливо старанним ставленням до виконання службових обов'язків. Передбачалось розклеювання листівок в усіх масових місцях, підприємствах та установах. Усі офіційні установи, школи, кінотеатри й т.п. прикрашались прапором із нацистською свастикою.

Пропагандистськими брошурами «Україна в жидівських лабетах», «Під прапором слави», «Нова Німеччина» в першу чергу забезпечувались учителі, яких зобов'язували використовувати ці матеріали для проведення занять у школах. Ці ж видання роздавались відвідувачам кінотеатрів, розповсюджувалися серед працівників заводів, вивішувалися у людних місцях³⁶⁸.

Створені під керівництвом польових комендатур органи місцевого управління мали різну організаційну структуру. Наприклад, на Волині в серпні 1941 р. передбачалося формування районних управ у складі загального, фінансового та сільськогосподарського відділів³⁶⁹. Але від цих планів довелось відмовитись. Міські та районні управи отримали складнішу внутрішню структуру. Так, Запорізька районна управа (Нове місто) мала у своєму складі такі відділи: загальний, поліцейний (допоміжна поліція та пожежна охорона), фінансовий, житловий, будівельний, теплоцентраль, торговий, транспортний³⁷⁰. До структури Запорізької міської управи входили відділи: загальний (до якого входили загс та консультаційне бюро), адміністративно-господарський, фінансовий, міського господарства, соціального забезпечення, охорони здоров'я, ветеринарний, торговий, промисловий, сільськогосподарський, транспортний, будівельний, народної освіти, житловий підвідділ, підвідділ міських підприємств.

Окреме місце в структурі Запорізької міської управи займала поліція з 30 працівниками, серед яких: начальник поліції та його заступник, начальник політичного та кримінального відділів із відповідними слідчими, начальник паспортного столу з паспортистами. У штатному розписі управи називається й допоміжна поліція з 200 поліцаями, 16 з яких займали керівні посади.

Поліційним органом вважалася й пожежна охорона Запоріжжя з 47 працівниками. Всього в міських поліційних органах Запоріжжя перебувало 247 осіб.

Разом із поліційними формуваннями в Запорізькій міській управі станом на I квартал 1942 р. нараховувалось 497 працівників³⁷¹.

Контроль за службовцями управ був доволі жорстким. Так, на персональний відділ Полтавської міської управи покладался обов'язок завести особові справи як на службовців управи, так і на працівників усіх підлеглих установ за спеціально розробленою картотекою. У персональних справах відображувався увесь службовий рух працівників, від прийому на роботу до звільнення. Усі керівники відділів управи подавали списки підлеглих їм працівників з усіма особистими даними, а також домашніми адресами. Їх також зобов'язували брати на роботу робітників і службовців винятково через персональний відділ³⁷².

Такі заходи з контролю за прийомом на роботу дали свої результати. Так, 1 жовтня 1941 р. на роботу в місцеву лікарню взяли жінку, яка була єврейкою за національністю. Вже наступного дня вона була звільнена з посади³⁷³.

Одним із надзвичайно важливих заходів окупаційної влади стала боротьба з інфекційними захворюваннями та надання медичної допомоги місцевому населенню. Для цього встановлювалася окрема плата, у залежності від виду процедури (від 2 до 10 крб.). Плата за надання зуболікарської допомоги становила суму від 3 до 20 крб. Передбачалося, що військовополоненим, інвалідам, непрацездатним та особам, які не мають коштів, так само, як і відвідування вдома вагітних жінок та інфекційних хворих, прийом пологів, надання допомоги при травмах та екстрених і важких випадках буде надаватися безкоштовно³⁷⁴.

Завдання боротьби з партизанським рухом, диверсіями, охорона залізних доріг покладалася на місцеве населення. Так, відповідно до наказу по ортскомендатурі I/567 у березні 1942 р. сільському населенню Синельниківського району було наказано охороняти залізну дорогу від диверсій. Патрулювання здійснювалося вдень і вночі. Зброя «охоронцям» не видавалась.

Охоронний пост складався з 3 осіб, які спостерігали за 1 км залізниці. На лівому рукаві вони мали носити білу пов'язку з печаткою сільської управи.

Графіки зміни постів розробляв староста. Цей графік на-правлявся в ортскомендатуру. Якщо на території посту все ж вчинялася диверсія, то увесь склад посту мав бути повішений³⁷⁵.

Одночасно з застосуванням репресивно-каральних методів окремі німецькі коменданти намагалися «простимулювати» активність місцевого населення у виявленні зброї та амуніції, радянських солдатів та офіцерів, актів саботажу та запланованих акцій протидії окупаційній владі за рахунок обіцянок виплати винагороди в розмірі 10000 крб.³⁷⁶

Військові коменданти зверталися до місцевого населення, пропонуючи йому взяти участь у боротьбі з партизанами. Людям пригадували ті кривди, яких вони зазнали від радянської влади. «Унеможливіть червоним мерзотникам спричинювати нові нещастя на вашій прекрасній землі. Припровадьте кожного зрадника Українського Народу на суд до німецьких урядових органів. Бережіть своє майно і добро. Не давайте себе обдурювати брехливими чутками. Ви знаєте, як більшовики обдурювали вас, як все обіцяли і нічого не виконали. Згадайте своїх батьків, чоловіків, синів, що загнані в Сибір, пам'ятайте про своїх найкращих людей, яких силою примушували йти в червону армію, як там гонили їх сталінські виродки, політруки під револьверами і кулеметами на смерть», — звертався до населення ортскомендант у відозві, виготовленій у місцевій типографії³⁷⁷.

Однією з важливих проблем, яку довелось розв'язувати вже в перші дні окупації, стало повідомлення місцевого населення про рішення влади. Частина нормативно-правових актів публікувалася в місцевих друкованих виданнях. Ще одним варіантом стало скликання загальних зборів мешканців села. Проте в період весняних робіт реалізувати цей варіант було недоцільно. Тому сільські управи отримали вказівки, відповідно до яких виготовлялись засклені дошки оголошень, які розмішувались у громадських місцях³⁷⁸.

Особливістю військового управління вважається те, що Вермахт став «вищим територіальним органом влади». При цьому в

зоні його компетенції перебували й деякі цивільні органи й установи. Військові адміністративні структури діяли як самостійні відділи або як групи управління при оберквартирмайстері армій (VII адмінвідділ). Спочатку вищим органом військової адміністрації вважався VII відділ при штабі командувача військ тилового району, а з кінця 1942 р. — адміністративні відділи при штабах груп армій. Виконання цих функцій потребувало певних навичок, тому вказані органи забезпечувалися кваліфікованими державними службовцями, які прибували з Німеччини.

Територіальними органами військового управління стали комендатури кількох типів. У зоні оперативного тилового району групи армій «Б» у вересні 1942 р. його командуванню підпорядковувалися польові комендатури № 399 у Конотопі та № 397 («Донець») у Юзівці (Сталіно). Першій підлягали польові комендатури № 194 у Рильську, № 197 у Ніжині, № 503 в Чугуєво, № 754 в Обояні, 21 гарнізонна (I) та 2 гарнізонні комендатури (II); другій — польові комендатури № 234 в Луганську, № 245 у Новочеркаську, гарнізонна комендатура Юзівки та 16 гарнізонних комендатур (I). У підпорядкуванні командування військ оперативного тилового району групи армій «Б» перебували 3 польові й 11 гарнізонних комендатур, які в тактичному відношенні підлягали командуванню групи армій або 2-ї та 6-ї армій. Гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I), 5 гарнізонних (II) комендатур функціонували в зоні групи армій «Б», але не підпорядковувалися командувачу оперативного тилового району³⁷⁹.

У загальному вигляді схема організації військового керівництва була влаштована таким чином: командувач військ оперативного тилового району (з кінця 1942 р. — VII відділ при штабі групи армій) — головні польові комендатури — польові комендатури (фельдкомендатури) — гарнізонні (місцеві комендатури I і II (ортскомендатури)). Осібний статус мали комендатури Харкова і Юзівки.

У територіальному плані кожній польовій комендаурі підлягали 15–20 районів, а місцевій комендаурі — 4–5 районів. Це співвідношення вважалося далеким від оптимального, але для комплектування необхідної кількості польових комендатур бракувало кадрів, які мали досвід державної служби. У зв'язку з

розвитком подій на фронті розв'язати цю проблему не вдалося, тому влітку 1943 р. місцеві комендатури ліквідовувалися, а їхні повноваження перебирали на себе польові комендатури. Це дало змогу уникнути некомпетентності референтів місцевих комендатур, оскільки їхні функції набагато продуктивніше виконували співробітники VII відділів польових комендатур³⁸⁰. Але й компетенція самих VII відділів визначалася не зовсім чітко. Свідчення цього знаходимо в документі під назвою «Особлива директива про завдання адміністративного відділу» за підписом начальника оперативного відділу 103 фон Рока (10 липня 1941 р.). У ньому, зокрема, вказувалося, що VII відділ «виконує всі завдання з внутрішнього управління, що не є справами господарських службових інстанцій (господарська інспекція «Південь» — господарські команди — господарські відділи IV) і які не є компетенцією СС»³⁸¹.

На відміну від окупаційного режиму в Західній Європі у східних областях не передбачалося формувати струнку адміністративну систему. Сподіваючись на швидку перемогу, Берлін орієнтував військове командування на передачу управлінських функцій у глибокому тилу цивільним властям. Коли ж бойові дії затягнулися й перейшли в позиційну фазу, військовим структурам довелося виконувати невласливі їм адміністративні повноваження упродовж тривалого часу.

У цій ситуації комендатури зобов'язувалися вирішувати два види завдань: суто командні й управлінські. Перший був пов'язаний із заходами, спрямованими на дотримання порядку й охорону тилу; другий — із формуванням, керівництвом і контролем діяльності місцевих органів управління. Спектр функцій комендатур був надзвичайно різноманітним: від режимних заходів, забезпечення прийнятних санітарних умов, надання військовим чинам квартирами, поставок продуктів харчування Вермахту — до ремонту доріг, мостів, будівель тощо. Та особливої ваги набувало формування місцевих органів управління. В одному з документів із цього приводу зазначалося: «Найціннішими вважалися ті співробітники, яким вдалося відсіяти з маси місцевого населення, готового до співпраці, найбільш здібних і надійних людей, запалити їх своїми ідеями та планами, об'єднати і з

їхньою допомогою організувати працездатне місцеве управління»³⁸².

Територіально-адміністративний поділ на місцях здійснювався на підставі того, що існував тут за радянської влади. Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецьких військ по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Усі вони мали забезпечити «спокій та безпеку» на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створювати належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію.

Повна залежність і безумовне виконання всіх німецьких розпоряджень гарантувалися тим, що керівники районів призначалися на посади й звільнялися з них із санкції польової комендатури, командувача оперативного тилового району армії чи групи армій.

Аби не спровокувати якісь автономістичні тенденції в діяльності місцевих допоміжних адміністрацій, німецьке командування обмежило верхню вертикаль цих структур районами. Для того, щоб не завдати шкоди майбутній політиці, всі об'єднання, які виходили за рамки одного району, було скасовано. «Забороняється призначати окружних керівників: міліція та інші допоміжні організації повинні обмежуватися рамками районів», — наголошувалося в журналі бойових дій оперативного тилу групи армій «Південь»³⁸³.

Аналогічні рекомендації використовувалися і для організації місцевих допоміжних органів у райкомісаріаті «Україна».

Усі кандидати на керівні посади в місцевих органах управління проходили ретельну перевірку й надалі перебували під прискіпливим наглядом німецьких спецслужб. Вони змушені були підписувати документи, у яких брали на себе обов'язок дотримуватися всіх приписів німецьких зверхників, сумлінно виконувати їхні вказівки й накази. Про ієрархію пріоритетів у роботі керівників місцевих адміністрацій свідчить звернення начальника оперативного тилу групи армій «Південь» до бургомістрів: «Організуйте охорону пунктів землеробства від псу-

вання й крадіжок, піклуйтеся про здачу зерна, молока, масла, яєць, овочів, фруктів, птахів, тварин і т. п. ... Надавайте підтримку керівникам сільськогосподарських підприємств у справі забезпечення робочою силою та кіньми для збирання врожаю і для осінніх польових робіт»³⁸⁴.

Характер субординації між німецькими органами у військовій зоні та місцевими допоміжними адміністраціями визначала також процедура проходження й виконання директив. У суто військових справах розпорядження польової комендатури надходили безпосередньо до місцевої комендатури, райуправа інформувалась про них на випадок необхідності. Звітна документація в цьому разі надходила від місцевої комендатури. У всіх інших ситуаціях (за винятком форс-мажорних) місцева комендатура обмежувалась контрольними функціями та перевіркою вхідної і вихідної документації. На території ж РКУ місцеві управи одержували накази й були підконтрольними й військовим структурам (комендатурам і цивільній адміністрації — (гебітскомісарам)³⁸⁵.

Оскільки серед головних завдань «східної кампанії» вважалося отримання величезних сировинних, продовольчих і трудових ресурсів, акцент робився на діяльності у військовій зоні насамперед структур економічного профілю. У районі бойових дій при генерал-квартирмейстері головнокомандувача сухопутних сил перебував «Східний економічний штаб», що в якості польового управління «Східного штабу економічного керівництва» через свої установи у складі армійських штабів виконував розпорядження райхсмаршала Г. Гімmlера.

Структура «Східного економічного штабу» мала такий вигляд: а) начальник штабу з групою керівництва; б) група «L» (сільське господарство і постачання продовольства); в) група «B» (промислове виробництво, випуск і переробка сировини, постачальні підприємства, лісове господарство, фінанси й банки, торгівля й товарообіг, а також штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи; г) група «M» (потреби військових частин, виробництво озброєння, транспортне господарство).

На місцях «Східному економічному штабу» підпорядковувалися 5 господарських інспекцій, (які формувалися при командуванні кожної групи армій і забезпечували керівництво економічною експлуатацією тилового району. Кожна з них мала у своєму складі групи «La», «B», «M», що співпадало з напрямками діяльності аналогічних груп економічного штабу). Під їхньою егідою працювало 23 господарських команди, що створювалися у районі розташування кожної охоронної дивізії і склалися з офіцера та кількох фахівців різних галузей. За потреби при господарських командах формувалися підрозділи, що займалися підбором кадрів для керівництва сільськогосподарськими підприємствами й інженерів, які мали очолити МТС, збереженням сировини і інвентаря. Крім того, у найважливіших місцевостях зони дії господарських команд планувалося розгорнути роботу 15 філій (практично діяло 12).

У розташуванні групи армій «Південь» планувалося розміщення господарської інспекції № 3, якій повинні були підпорядковуватися господарські команди у Львові, Києві, Кишиневі, Одесі, Дніпропетровську, Юзівці, Ростові, Сталінграді та філії в Керчі, Севастополі, Воронежі та Курську. Однак реальний перебіг подій не дав змоги реалізувати ці плани в повних обсягах.

До початку жовтня 1942 р. в зоні діяльності господарської інспекції «Дон-Донець» (Юзівка) перебували райони, що упродовж усієї окупації підлягали військовій адміністрації. Тут діяло 10 господарських команд (WiKdo) — 2 у Юзівці, по одній у Харкові, Луганську, Сумах, Чернігові, Криму, Ростові, Воронежі, Курську, хоча обласний принцип розмежування зони дії команд не завжди дотримувався.

У складі господарських команд діяло кілька структурних підрозділів. Так, WiKdo Харкова на чолі з підполковником Лісом (від 5 лютого 1943 р. — підполковником фон Рібаком) мала три управління: група «W» — індустріальна; група «La» — сільського господарства; група «Forst» — лісового господарства. У свою чергу, управління ділилися на відділи³⁸⁶.

Технологія вирішення економічних завдань, визначених нацистською верхівкою Третього Райху, у кожному конкретному випадку залежала від районів, у яких діяли відповідні державні

служби. Власне військова зона також була неоднорідною, оскільки, по-перше, упродовж 1941–1942 і 1943–1944 рр. змінювала свою конфігурацію й місце розташування, а по-друге, поділялася на 3 сегменти: район бойових дій; прифронтний район і армійський тил. Це визначало специфіку діяльності господарських структур. Для прикладу, у районі бойових дій економічні питання перебували в компетенції начальників тилу кожної армії (офіцерів зв'язку управління військового господарства й озброєння ОКВ при штабах армій). Кожному економічному відділенню при штабі армії (IV W) підпорядковувалися засоби економічної розвідки, технічний батальйон, уповноважені з сільського господарства при дивізійних полкових і батальйонних штабах.

У прифронтній зоні співдіяли одночасно господарські інспекції й господарські команди. Після того, як військові частини Вермахту з інтендантськими службами змінювали дислокацію, господарські інспекції та команди зі своїми філіями продовжували займатися всім комплексом економічних завдань. У тилівій армійській зоні керівні господарські повноваження також належали начальникам тилу армій. Однак у цих районах їм підлягали також господарські групи окремих польових комендатур. Начальники польових комендатур зобов'язувалися забезпечувати нагальні потреби частин, що дислокувалися в районі їх діяльності, а також умови для розвитку військового господарства³⁸⁷.

Ефективність функціонування кожної ланки економічного апарату забезпечувало залучення не лише досвідчених офіцерів-інтендантів, а й кваліфікованих управлінців із різних галузей економіки Німеччини.

Водночас наявність військово-адміністративних та військово-господарських управлінських структур породжувала паралелізм, дублювання функцій і, як наслідок, численні непорозуміння і навіть тертя між ними. Одна з причин суперечностей полягала в розбіжності завдань: якщо військові комендатури мали вирішувати широкий спектр проблем (від підтримання порядку до забезпечення місцевого населення), то економічні органи зосереджувалися винятково на вилученні максимально можливих обсягів сільськогосподарської продукції.

Певні труднощі виникали через невідповідність територіальних меж функціонування. Економічні підрозділи базувалися на

існуючий адміністративно-територіальний поділ (округа — область — район). Військова адміністрація не мала обласної ланки, й польові комендатури охоплювали райони кількох округ і навіть областей.

Нарешті, деякі тодішні німецькі аналітики вважали, що вилучення з компетенції воєнного командування низки господарських питань не виправдало себе. У той час, як економічні інстанції керувались у своїй роботі директивними документами з центру, військова адміністрація краще знала ситуацію на місцях і могла більш адекватно орієнтуватися у справах та відповідним чином діяти³⁸⁸.

Таким чином, відсутність єдиного органу, який би координував економічні зусилля Німеччини на Сході, негативно впливала на їхні результати. Однак навіть за цих умов окупанти спромоглися організувати тотальне «викачування» сировинних, сільськогосподарських, людських ресурсів на загарбаній території, хоча налагодити ефективне виробництво в промисловій сфері так і не змогли.

Діяльність місцевих органів управління на окупованій території викликала роздратування радянського керівництва, адже активна співпраця колишніх функціонерів радянських державних установ із німецько-румунськими властями «кидала тінь» на сталінський режим. У зв'язку з цим 30 листопада 1941 р. НКВС УРСР зобов'язав начальників 1-го управління й 4-го відділу НКВС УРСР, а також начальників УНКВД у Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях ужити заходів для активізації боротьби з «представниками окупаційної адміністрації і фашистськими посібниками». У документі містився наказ:

«1. негайно організувати систематичне і, перш за все, у найближчому тилу супротивника, винищення фашистської адміністрації та їхнього майна, особисто старост, мерів, керівників поліцейських органів та гестапо.

2. Використати з цією метою всі наявні в нашому розпорядженні та віднайти нові додаткові агентурні можливості. Широко використати для цієї мети партизанів, диверсійні групи та розвідувальну агентуру поряд з іншими завданнями, які ними виконуються.

3. З числа наявної агентури всіх відділів та управлінь, а рівночасно за рахунок нових вербувань створити спеціальні тер[рористичні] групи чисельністю 3–5 осіб для виконання завдань зі знищення фашистської адміністрації»³⁸⁹.

Значення, якого радянські спецслужби надавали ліквідації представників місцевих органів управління на зайнятій ворогом території, свідчили про те, що йшлося про створення серйозних перешкод для повноцінного функціонування нової системи державної влади в Україні. В ідеологічній площині ця проблема розглядалася ще й через призму змагання двох суспільно-політичних систем тоталітарного зразка — нацистської та більшовицької.

ВИСНОВКИ

Модель облаштування захоплених Третім Райхом земель обумовлювалась ідеологією нацизму, в основі якого перебувала ідея расистського антисемітизму. Незважаючи на певні протиріччя в «українському питанні», які існували серед керівництва Райху, доля українських земель та місцевого населення була однозначною: їх чекали масована німецька колонізація, тотальна ліквідація політичних ворогів та деінтелектуалізація. Плани А. Гітлера передбачали повне знищення державності завойованих народів та відмову їм у створенні власної політичної системи. На місці колишніх радянських республік мали постати райхскомісаріати, які фактично були окупаційними адміністративно-територіальними утвореннями, позбавленими будь-яких ознак державності.

Водночас у середовищі нацистських керівників існували й інші, більш прагматичні підходи щодо майбутнього облаштування окупованих територій. Їх репрезентував А. Розенберг, призначений керівником Райхсміністерства східних окупованих територій. На його думку, майбутня Українська держава мала перебувати під контролем Німеччини та набувала суто формальних ознак незалежності, виконуючи основне стратегічне завдання на Сході, що полягало у стримуванні Росії. Ставлення до місцевого населення мало бути лояльним, окрім євреїв та ромів, які підлягали фізичній ліквідації. А. Розенберг пропонував здійснювати диференційований підхід до народів, які мешкали на захоплених територіях, проте ці плани не були підтримані А. Гітлером та його оточенням.

Керівництво Райхсміністерства східних окупованих територій та РКУ розробило конкретні плани створення управлінської системи на теренах України. Країна повинна була стати невичерпним джерелом робочої сили та забезпечувати Третій Райх і Вермахт усім необхідним для переможного завершення військової кампанії. Усі владні повноваження належали німцям. Представники місцевого населення допускалися до участі в роботі лише

органів місцевого управління, які діяли під суворим контролем німецьких службовців та могли зайняти певні другорядні посади в німецьких органах влади.

Основними принципами, якими керувалися представники окупаційної адміністрації, стали мінімізація управлінських витрат та максимальна ефективність діяльності адміністративного апарату, безпечність, суворість та безжалісність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу винятково для потреб Райху, досягнення поставлених завдань будь-якими засобами, високий рівень самостійних дій німецьких місцевих управлінців, виправдання можливих помилок нагальною потребою й необхідністю діяти задля перемоги. Водночас на протипагу Е. Коху А. Розенберг пропонував проводити лояльнішу лінію поведінки до окупованих народів, що, утім, не призвело до жодних наслідків.

Для управління захопленими територіями було створено Райхсміністерство східних окупованих територій, до складу якого увійшов РКУ. У свою чергу, він поділявся на генеральні округи, а ті — на гебітскомісаріати (штадткомісаріати). Гебітскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Поза їх контролем перебували лише органи поліції безпеки та СД. У складі органів управління РКУ функціонували тимчасові інституції, зокрема головні комісаріати та зовнішні представництва відділів генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів.

Адміністративний апарат РКУ базувався на 4 головних управліннях: центральному, політичному, господарському й технічному. Центральне управління мало 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. У складі політичного управління перебувало 14 відділів: загальний, поселенської, культурної політики, економічної, трудової та соціальної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, медичний, ветеринарний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. У складі господарського управління функціонували відділи промисловості, харчування й сільського господарства, лісозаготівель і полювання, ціноутворення, банків

та грошей, обігових коштів та валютної політики, установ і права. У складі технічного управління працювали відділи доріг, водного транспорту, водного господарства, висотного індустріального будівництва, гірничого будівництва, шляхів сполучення.

До складу генеральних комісаріатів входили канцелярія, політичний відділ, відділ преси й пропаганди, промисловості, сільського господарства й харчування, торгівлі, фінансів, юридичний, шкільний, транспортний, медичний, опалювальний та силікатний. Організаційна структура гебітскомісаріатів охоплювала відділи: загальний, політичний, адміністративний, фінансовий, господарський (промисловий), технічний, продовольства та сільського господарства, праці та соціального забезпечення, реєстратура та службову телефонну службу.

Райхсміністерство східних окупованих територій можна вважати органом першого, РКУ — другого, генеральні округи та гебітскомісаріати — третього управлінського рівнів. Усі вони за способом утворення належали до призначуваних органів влади, за принципами керівництва — до одноосібних, за часом функціонування — до постійних і тимчасових, а за територією поширення повноважень — до центральних і місцевих (локальних). Останні були репрезентовані генеральними округами та гебітскомісаріатами.

Органи військового управління, що постали на окупованих територіях, репрезентували фельд- (польові) та ортс- (місцеві) комендатури Вермахту. Під управлінням фельдкомендатур перебували території, що сягали майже обласного рівня, в управлінні ортскомендатур — кілька районів. До їх компетенції входили питання військового та господарського характеру.

Оскільки керівництво Третього Райху не могло застосувати в Україні систему нормативних актів, які діяли на теренах Німеччини в повному обсязі, було використано засоби локального нормотворення, окремі нормативні акти, що перед цим поширювалися винятково на громадян Райху, а також елементи радянської правової системи.

Проблеми нормативно-правового забезпечення функціонування органів влади РКУ розв'язувалися шляхом видання збірників нормативних актів та насилання їх безпосереднім вико-

навцям. Основним виданням став «Збірник постанов райхсміністра східних окупованих територій», який публікував їх відповідно до указів фюрера та імперського законодавства. На територію України поширювалася також дія актів, уміщених у «Віснику імперських законів».

Нормативно-правову базу формував центральний відділ РКУ. У «Віснику постанов райхскомісара» друкувалися витяги з імперського законодавства, а також нормативні документи райхскомісара. З осені 1941 р. до 1 травня 1942 р. райхскомісар видавав «Службові повідомлення». Після цього з'явився «Центральний бюлетень». Фактично цей збірник можна визнати виданням, у якому друкувалися тлумачення Е. Кохом загальноімперських та райхсміністерських нормативно-правових актів. Лише райхскомісар визначав обсяг витягів з імперського законодавства і практично завжди посилався на ці нормативно-правові акти, не повторюючи їх змісту. Е. Кох інтерпретував видані вищим керівництвом нормативні акти, вказуючи лише на джерело їх походження. Генеральні комісари здійснювали випуски видань локальних актів під назвою «Службовий бюлетень».

Однією з причин системної політичної кризи гітлерівського режиму на теренах України стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади. До появи цих процесів призвели особливості політичного устрою тогочасної Німеччини та нацистська ідеологія. «Вождизм», зверхність «арійської раси», расистський антисемітизм, які були введені в практику окупаційного адміністрування, призвели до неадекватно високого рівня паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. Окрім того, й особисті конфлікти та протиріччя у світоглядних установах керівників системи стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Керівництво РКУ відмовлялося виконувати цілком прагматичні і, потрібно визнати, раціональні на той час регулятивні імпульси, що надходили від Райхсміністерства східних окупованих територій. Генеральні комісари отримували дозовану кількість директивних вказівок та установок, які виражали здебільшого особисту позицію Е. Коха.

Невідповідність структури окупаційних органів вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-

організаційних деформацій, що стало однією з причин розвитку кризових явищ. Окупаційний апарат був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно. Далекими від оптимальних були й функціональні зв'язки німецьких органів влади зі структурними елементами системи окупаційних установ. Своєрідна «боротьба інтересів», яка точилася між німецькими й місцевими органами управління, призводила до втрати почуття реальності німецькими чиновниками, мінімізації службової самостійності керівників управ, заборон на створення тих структурних підрозділів, які могли навести лад в управлінській практиці керівників місцевих владних інституцій, зокрема правових відділів.

Органи місцевого управління РКУ були репрезентовані районними, міськими та сільськими управами. До їх службової компетенції входило розв'язання проблем місцевого характеру. Вони слугували додатком до органів німецької влади. За будь-якого натяку на проведення самостійної лінії поведінки керівники органів місцевого управління підлягали суворому покаранню. Місцеві управи РКУ не мали типової організаційної структури, яка залежала від особистого бачення німецьких управлінців, особливостей розвитку та потреб регіонів. Ієрархія цієї управлінської системи завершувалася на рівні «село — район», а у великих населених пунктах — «район — місто».

У системі органів влади окремих регіонів окупованої України в період літніх місяців 1941 р. створювались обласні управи, які згодом передали цивільній владі РКУ. Це були регіональні господарсько-управлінські структури. З метою недопущення централізації органів місцевого управління обласні управи вирішили ліквідувати.

Для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. Українські кримінальні суди (суди шефенів) розглядали дрібні правопорушення, вчинені місцевим населенням. Незважаючи на відсутність повноцінної нормативно-правової бази, невисоку якість складу суддівського корпусу, фактичне

перетворення адвокатів на службовців органів місцевого управління, діючи в РКУ судові органи до певної міри змогли регулювати соціальні відносини в місцевому суспільстві, забезпечувати відносну стабільність та правопорядок.

Для задоволення фінансових потреб окупаційних установ та організацій РКУ були запроваджені податки та збори, проте окупаційна реальність стала причиною домінування фіскальної функції у фінансово-правових відносинах між органами влади та місцевим населенням. У цих умовах основним джерелом наповнення місцевих бюджетів стали штрафні санкції, що накладалися на місцеве населення, та дотації місцевому управлінню від вищих німецьких органів влади.

У зонах відповідальності військової та цивільної адміністрації РКУ проводилися заходи з організації поліційної охорони окупованих територій. Основною адміністративно-поліційною установою в зоні військової окупації стали комендатури польової жандармерії та підрозділи таємної польової поліції (ГФП). Обидві служби здійснювали військово-тактичну та оперативно-розшукову діяльність, боролися з учасниками партизанського руху.

Основним правоохоронним органом в РКУ стала німецька поліція порядку, до якої входила цивільна жандармерія РКУ та пожежні формування. Цивільна жандармерія виконувала завдання й функції кримінальної поліції. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції займалися важливими справами здебільшого політичного характеру. У підпорядкуванні поліції безпеки та СД перебувала допоміжна кримінальна поліція СД.

Місцева поліційна система була представлена службою порядку, яка з часом трансформувалась у допоміжну поліцію (у військовій зоні) та охоронну поліцію (на теренах РКУ). Остання перебувала у службовому підпорядкуванні жандармерії РКУ. Жодної самостійності ця структура не мала, а її ієрархічна побудова завершувалася на районному рівні.

Український народ було перетворено в об'єкт нещадної, хижацької експлуатації, на що спрямовувалася дія всіх органів влади цивільної адміністрації РКУ. Перебуваючи в полоні нацистської ідеології, керівництво Третього Райху створило вкрай неефективну управлінську систему, яка характеризувалася наяв-

ністю внутрішніх протирічів та дестабілізуючих факторів й могла функціонувати завдяки репресивно-каральним заходам та поза-судовим методам впливу на місцевий соціум.

¹ К вопросу о подготовке фашистской Германии к войне против Советского Союза (выдержки из служебного дневника Гальдера) // Военно-исторический журнал. — 1959. — № 2. — С. 82.

² Генеральный план «Ост» // Военно-исторический журнал. — 1960. — № 1. — С. 84.

³ Halder, Generaloberst. Kriegstagebuch. — В. 2. Stuttgart, 1963. — S. 32–33, 49–50.

⁴ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — М., 1973. — Т. 1. — С. 59–60.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 493–494.

⁶ Там само. — С. 495–496.

⁷ Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8 т. — М., 1987. — Т. 3. — С. 402.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1 — Спр. 171 — Арк. 108–121.

⁹ Там само. — Арк. 114.

¹⁰ Косик В. Назв. праця. — С. 497.

¹¹ Там само. — С. 513–514.

¹² Там само. — С. 115.

¹³ Там само. — С. 534.

¹⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. Р-2281. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 1–3.

¹⁵ Преступные цели — преступные средства. — С. 51–54.

¹⁶ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. Рекотов // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 92.

¹⁷ Косик В. Назв. праця. — С. 175.

¹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 34–36.

¹⁹ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 92.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 22. — Арк. 19–33.

²¹ Гончаренко О. Функціонування гебітскомісаріатів у системі органів влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Вип. 25. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 153–158.

²² Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 8-б. — Арк. 3, 4.

²³ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 82.

²⁴ ДАХО. — Ф. Р-1501. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 14.

²⁵ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2705. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.

²⁶ ДАПО. — Ф. Р-2499. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 52, 53.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 32

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 10.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 23.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. — Арк. 29.

³² ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 45.

³³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 159. — Арк. 1.

³⁴ ДАПО. — Ф. Р-2642. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 1.

³⁵ ДАПО. — Ф. Р-2642. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1.

³⁶ ДАПО. — Ф. Р-2642. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 11.

³⁷ Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории г. Харькова и Харьковской области во время их временной оккупации. — Харків, 1945. — С. 8.

³⁸ Коваль М.В. Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 91.

³⁹ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 20.

⁴⁰ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 245.

⁴¹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2677. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.

⁴² Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-8760. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10.

⁴³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.

⁴⁴ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3107. — Арк. 146.

- ⁴⁶ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 111.
- ⁴⁷ Гадяцька газета. — 19 червня. — 1943.
- ⁴⁸ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2679. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 9.
- ⁴⁹ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2 зв.
- ⁵⁰ Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-1501. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 45–56.
- ⁵¹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 44.
- ⁵² Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-1150. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 3, 4.
- ⁵³ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-2033. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 16-17 зв.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 2. — Арк. 4–6.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 17, 18.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1–4.
- ⁵⁷ ДАДО. — Ф. Р-2283. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 24–28.
- ⁵⁸ ДАХО. — Ф. Р-1942. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 25, 31, 34.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 6. — Спр. 3. — Арк. 43–45.
- ⁶⁰ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 1333. — Арк. 134–147.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 144.
- ⁶² ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 12.
- ⁶³ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 150.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 74. — Арк. 10.
- ⁶⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 55733. — Т. 1. — Арк. 137.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 87. — Арк. 38.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 22. — Арк. 54, 55.
- ⁶⁸ ГДА СБУ. — Ф. 79. — Оп. 1 (2001). — № 5. — Т. 1. — Арк. 134, 135, 284.
- ⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51718. — Т. 4. — Арк. 111.
- ⁷⁰ ДАКО. — Ф. Р-4758. — Оп. 2. — Спр. 45. — Арк. 6.
- ⁷¹ ГДА СБУ. — Ф. 79. — Оп. 1 (2001). — № 5. — Т. 1. — Арк. 24–30.
- ⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 74. — Арк. 46.
- ⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 683. — Арк. 117, 118.
- ⁷⁴ ГДА СБУ. — Ф. 79. — Оп. 1 (2001). — № 5. — Т. 1. — Арк. 28.
- ⁷⁵ ДАКО. — Ф. Р-2466. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ⁷⁶ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 16. — Арк. 10.

- ⁷⁷ ДАКО. — Ф. Р-2466. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.
- ⁷⁸ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17.
- ⁷⁹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 12.
- ⁸⁰ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 41.
- ⁸¹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 224.
- ⁸² ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 12.
- ⁸³ ДАПО. — Ф. Р-2561. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 2.
- ⁸⁴ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 48.
- ⁸⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 214.
- ⁸⁶ ДАКО. — Ф. Р-2515. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2–8.
- ⁸⁷ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 227.
- ⁸⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 7.
- ⁸⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 13.
- ⁹⁰ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 42.
- ⁹¹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 60.
- ⁹² Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. — К., 2005. — С. 195.
- ⁹³ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2–8.
- ⁹⁴ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1 — Спр. 2. — Арк. 9.
- ⁹⁵ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1 — Спр. 2. — Арк. 10.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 109. — Арк. 8, 9.
- ⁹⁷ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 2 а. — Арк. 104.
- ⁹⁸ ДАКО. — Ф. Р-2360. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 26.
- ⁹⁹ ДАМО. — Ф. Р-2780. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 14.
- ¹⁰⁰ ДАПО. — Ф. Р-2360. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 12.
- ¹⁰¹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.
- ¹⁰² ДАКО. — Ф. Р-2425. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18.
- ¹⁰³ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 72.
- ¹⁰⁴ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 72 зв.
- ¹⁰⁵ ДАКО. — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 50.
- ¹⁰⁶ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 26–31.
- ¹⁰⁷ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 38.
- ¹⁰⁸ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 36.
- ¹⁰⁹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 39.
- ¹¹⁰ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 41.
- ¹¹¹ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 101.
- ¹¹² ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 43–45.

- ¹¹³ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 157.
- ¹¹⁴ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 92.
- ¹¹⁵ ДАКО. — Ф. Р-2360. — Оп. 7. — Спр. 6. — Арк. 98–100.
- ¹¹⁶ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 1, 2.
- ¹¹⁷ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 17.
- ¹¹⁸ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 9, 10.
- ¹¹⁹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 32.
- ¹²⁰ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 88, 89.
- ¹²¹ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 112.
- ¹²² ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 5.
- ¹²³ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 102. — Арк. 12–15.
- ¹²⁴ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 136. — Арк. 1.
- ¹²⁵ ДАЧО. — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 40–42.
- ¹²⁶ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 10.
- ¹²⁷ ДАХО. — Ф. Р-1501. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 112.
- ¹²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 11–14.
- ¹²⁹ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 257.
- ¹³⁰ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38.
- ¹³¹ ДАРО. — Ф. Р-52. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3, 4
- ¹³² ДАРО. — Ф. Р-52. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6.
- ¹³³ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 152.
- ¹³⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 154.
- ¹³⁵ ДАКО. — Ф. Р-2412. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 221.
- ¹³⁶ ДАЧО. — Ф. Р-1840. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3.
- ¹³⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 10, 11.
- ¹³⁸ Косик В. Назв. праця. — С. 179–180.
- ¹³⁹ Косик Володимир. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). — Т. 3 — Львів, 1999. — С. 15–17.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 126. — Арк. 5–37.
- ¹⁴¹ ДАКО. — Ф. Р-2362. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26, 27.
- ¹⁴² ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 1–4.
- ¹⁴³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 43–53.
- ¹⁴⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 133.
- ¹⁴⁵ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 2 а. — Арк. 85.
- ¹⁴⁶ Гончаренко О. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941–

1944 рр.) / О. Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. — Київ, 2009. — Вип. 14. — С. 78–82.

- ¹⁴⁷ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 78.
¹⁴⁸ ДАХО. — Ф. Р-1501. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 51.
¹⁴⁹ ДАХО. — Ф. Р-1520. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 154.
¹⁵⁰ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2679. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 9.
¹⁵¹ ДАРО. — Ф. Р-22. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2 зв.
¹⁵² ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁵³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁵⁴ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4, 5.
¹⁵⁵ ДАРО. — Ф. Р-52. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 10.
¹⁵⁶ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁵⁷ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁵⁸ ДАЧО. — Ф. Р-50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.
¹⁵⁹ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁶⁰ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20.
¹⁶¹ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁶² ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 2.
¹⁶³ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 3–4.
¹⁶⁴ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 5.
¹⁶⁵ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 6–7.
¹⁶⁶ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 8–9.
¹⁶⁷ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 10.
¹⁶⁸ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 12.
¹⁶⁹ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 27.
¹⁷⁰ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 29.
¹⁷¹ ДАЧО. — Ф. Р-50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 121.
¹⁷² ДАПО. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
¹⁷³ ДАПО. — Ф. Р-2358. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23–26.
¹⁷⁴ ДАЗО. — Ф. Р-3077. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 1–10.
¹⁷⁵ ДАЗО. — Ф. Р-3077. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1–6.
¹⁷⁶ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 5.
¹⁷⁷ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 20.
¹⁷⁸ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
¹⁷⁹ ДАПО. — Ф. Р-2360. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 34.

- ¹⁸⁰ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–2.
- ¹⁸¹ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 7.
- ¹⁸² ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 10.
- ¹⁸³ ДАЖО. — Ф. Р-1150. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1–4.
- ¹⁸⁴ ДАЖО. — Ф. Р-1150. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 7, 8.
- ¹⁸⁵ ДАЖО. — Ф. Р-1150. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 23.
- ¹⁸⁶ ДАПО. — Ф. Р-2357. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 43–46.
- ¹⁸⁷ ДАЖО. — Ф. Р-1150. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 23.
- ¹⁸⁹ ДАМО. — Ф. Р-1710. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 12.
- ¹⁹⁰ ДАПО. — Ф. Р-2302. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 90.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2077. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 45.
- ¹⁹² Дерейко І. Структура окупаційних органів Райхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8. — Част. 1. — С. 262, 263.
- ¹⁹³ Венди Лауэр «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 42.
- ¹⁹⁴ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 81, 82.
- ¹⁹⁵ ДАКО. — Ф. Р-2732. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ¹⁹⁶ ДАКО. — Ф. Р-2732. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6.
- ¹⁹⁷ ДАКО. — Ф. Р-2732. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3–5, 8.
- ¹⁹⁸ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 20.
- ¹⁹⁹ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 80.
- ²⁰⁰ ДАКО. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 60.
- ²⁰¹ ДАПО. — Ф. Р-2839. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.
- ²⁰² ДАПО. — Ф. Р-2839. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 7.
- ²⁰³ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1 — Спр. 9. — Арк. 44–47.
- ²⁰⁴ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 121.
- ²⁰⁵ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 113.
- ²⁰⁶ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 175.
- ²⁰⁷ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1, 2.
- ²⁰⁸ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1–5.
- ²⁰⁹ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 182.
- ²¹⁰ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 1, 2.

- ²¹¹ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.
- ²¹² ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
- ²¹³ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ²¹⁴ ДАКО. — Ф. Р-2733. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2–3.
- ²¹⁵ Косик В. Назв. праця. — С. 176.
- ²¹⁶ ДАЧО. — Ф. Р-48. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–9.
- ²¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 55733. — Т. 1. — Арк. 25, 31, 32.
- ²¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 63088. — Т. 5. — Арк. 18–77.
- ²¹⁹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2705. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 12.
- ²²⁰ ДАМО. — Ф. Р-1432. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 82 зв.
- ²²¹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2705. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.
- ²²² ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 170.
- ²²³ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 67.
- ²²⁴ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 167.
- ²²⁵ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 171.
- ²²⁶ ДАКО. — Ф. Р-2443. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23.
- ²²⁷ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1–34.
- ²²⁸ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 157.
- ²²⁹ ДАЧО. — Ф. Р-52. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 25.
- ²³⁰ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 73, 74.
- ²³¹ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 75.
- ²³² ДАКО. — Ф. Р-2533. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ²³³ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 127.
- ²³⁴ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 214.
- ²³⁵ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 184.
- ²³⁶ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 338.
- ²³⁷ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 77, 78.
- ²³⁸ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 83.
- ²³⁹ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 96.
- ²⁴⁰ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 79.
- ²⁴¹ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 92, 93.
- ²⁴² ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 74.
- ²⁴³ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 149.
- ²⁴⁴ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 206.
- ²⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 339.

- ²⁴⁶ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 95.
- ²⁴⁷ ДАКО. — Ф. Р-4437. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 106.
- ²⁴⁸ ДАКО. — Ф. Р-4444. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10, 13.
- ²⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 51682. — Арк. 18.
- ²⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 39182. — Арк. 149.
- ²⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 64235. — Арк. 50.
- ²⁵² Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2495. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 2.
- ²⁵³ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2495. — Оп. 1 — Спр. 1. — Арк. 1.
- ²⁵⁴ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 14.
- ²⁵⁵ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 16.
- ²⁵⁶ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 1, 2.
- ²⁵⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 11.
- ²⁵⁸ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 63–65.
- ²⁵⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 36, 37.
- ²⁶⁰ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 5, 7, 8, 9, 10.
- ²⁶¹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 4, 5.
- ²⁶² ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 24–27.
- ²⁶³ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 9.
- ²⁶⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 6.
- ²⁶⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10.
- ²⁶⁶ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 22.
- ²⁶⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 10.
- ²⁶⁸ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 16, 17.
- ²⁶⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 5, 49.
- ²⁷⁰ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15.
- ²⁷¹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 16.
- ²⁷² ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 58.
- ²⁷³ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 79.
- ²⁷⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 19, 20.
- ²⁷⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 21.
- ²⁷⁶ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 240.
- ²⁷⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 53.
- ²⁷⁸ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 123.

- ²⁷⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 173.
- ²⁸⁰ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 98.
- ²⁸¹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 138.
- ²⁸² ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 102.
- ²⁸³ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 2.
- ²⁸⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 4-5.
- ²⁸⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 11.
- ²⁸⁶ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 23.
- ²⁸⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 39.
- ²⁸⁸ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 289. — Арк. 40.
- ²⁸⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 13.
- ²⁹⁰ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 2.
- ²⁹¹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 36.
- ²⁹² ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 41.
- ²⁹³ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 40.
- ²⁹⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 6.
- ²⁹⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 27.
- ²⁹⁶ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- ²⁹⁷ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 28.
- ²⁹⁸ ДАРО. — Ф. Р-52. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 1, 2.
- ²⁹⁹ ДАРО. — Ф. Р-52. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9–11.
- ³⁰⁰ ДАВО. — Ф. Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 62.
- ³⁰¹ ДАЧО. — Ф. Р-2400. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1–5.
- ³⁰² ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 9.
- ³⁰³ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.
- ³⁰⁴ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 19.
- ³⁰⁵ ДАЧО. — Ф. Р-52. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ³⁰⁶ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 16.
- ³⁰⁷ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1, 2.
- ³⁰⁸ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-83. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ³⁰⁹ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 19, 20.
- ³¹⁰ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1, 2.
- ³¹¹ ДАКО. — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17–19.
- ³¹² ДАМО. — Ф. Р-1432. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ³¹³ ДАМО. — Ф. Р-1432. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2.
- ³¹⁴ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-83. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.

- ³¹⁵ ДАМО. — Ф. Р-1432. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.
- ³¹⁶ ДАКО. — Ф. Р-2744. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ³¹⁷ ДАКО. — Ф. Р-2744. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17.
- ³¹⁸ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ³¹⁹ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 86. — Арк. 1.
- ³²⁰ Голос Полтавщини. — 1941. — 26 жовтня.
- ³²¹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 56.
- ³²² ДАКО. — Ф. Р-4756. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 17–22.
- ³²³ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.
- ³²⁴ ДАВО. — Ф. Р-1312. — Оп. 1. — Спр. 1333. — Арк. 1.
- ³²⁵ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 1.
- ³²⁶ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 1.
- ³²⁷ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 5.
- ³²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 58, 59, 60.
- ³²⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 48, 49.
- ³³⁰ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2734. — Оп. 1. — Спр. 7 — Арк. 3.
- ³³¹ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 67.
- ³³² Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-2495. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5.
- ³³³ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.
- ³³⁴ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1.
- ³³⁵ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 5.
- ³³⁶ ДАХО. — Ф. Р-1520. — Оп. 19. — Спр. 4. — Арк. 152.
- ³³⁷ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 85.
- ³³⁸ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 82.
- ³³⁹ ДАКО. — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1.
- ³⁴⁰ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 100.
- ³⁴¹ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44.
- ³⁴² ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 45.
- ³⁴³ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 69.
- ³⁴⁴ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 5.
- ³⁴⁵ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 48.
- ³⁴⁶ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 132, 133.
- ³⁴⁷ ДАПО. — Ф. Р-2899. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13.
- ³⁴⁸ ДАПО. — Ф. Р-2899. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 14.

- ³⁴⁹ ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 15, 16, 17.
- ³⁵⁰ ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 18, 19.
- ³⁵¹ ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 21.
- ³⁵² ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.
- ³⁵³ ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2.
- ³⁵⁴ ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 21. — ДАЗО. — Ф. Р-5728. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4, 5.
- ³⁵⁵ Скоробагатов А. «Гестапо вермахту» на східноукраїнських землях // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8. — Част. 1. — С. 253–259.
- ³⁵⁶ ДАПО. — Ф. Р-2368. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 36.
- ³⁵⁷ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-2. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 15.
- ³⁵⁸ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-83. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14.
- ³⁵⁹ ДАВО. — Ф. Р-1311. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 102, 103.
- ³⁶⁰ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1–3.
- ³⁶¹ ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 28.
- ³⁶² ДАПО. — Ф. Р-2795. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 29.
- ³⁶³ ДАХО. — Ф. Р-1520. — Оп. 19. — Спр. 4. — Арк. 149.
- ³⁶⁴ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 21, 22.
- ³⁶⁵ ДАПО. — Ф. Р-2899. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13 зв.
- ³⁶⁶ ДАКО. — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.
- ³⁶⁷ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 21.
- ³⁶⁸ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 21.
- ³⁶⁹ Державний архів Волинської області. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2.
- ³⁷⁰ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 31–33.
- ³⁷¹ ДАЗО. — Ф. Р-1433. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 34–37.
- ³⁷² ДАПО. — Ф. Р-2293. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 16.
- ³⁷³ ДАПО. — Ф. Р-2293. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 5.
- ³⁷⁴ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 79. — Арк. 7.
- ³⁷⁵ ДАДО. — Ф. Р-2567. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 123.
- ³⁷⁶ ДАПО. — Ф. Р-8676. — Оп. 2. — Спр. 157. — Арк. 1.
- ³⁷⁷ ДАКО. — Ф. Р-2539. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 7.
- ³⁷⁸ ДАКО. — Ф. Р-2418. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19.
- ³⁷⁹ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 71–73.

- ³⁸⁰ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 5.
- ³⁸¹ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 14. — Арк. 40.
- ³⁸² ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Арк. 7.
- ³⁸³ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 94.
- ³⁸⁴ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 147. — Арк. 77.
- ³⁸⁵ Рекотов П.В. Назв. праця. — С. 96.
- ³⁸⁶ Нестеренко В.А. — Назв. праця. — С. 41–44.
- ³⁸⁷ Нюрнбергский процесс: В 8 т. — М., 1987–1989. — Т. 3. — С. 554–556.
- ³⁸⁸ КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 12–13.
- ³⁸⁹ Київ у дні нацистської навали. — С. 232–233.

Наукове видання

Серія «Україна. Друга світова війна». 1939–1945»

**Гончаренко О.М., Куницький М.П.,
Лисенко О.Є.**

**Система органів
місцевого управління на території
райхскомісаріату «Україна»
та «військової зони».
1941–1944 рр.**

Верстка та оригінал-макет: Зубець Л.А.

Підписано до друку 08.10.2014 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 8,78. Обл. вид. арк. 7,98.
Наклад 300 прим. Зам. 15. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.